

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Обліково-фінансовий факультет

Кафедра українознавства та суспільних наук

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

словник-довідник термінів
з дисципліни для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Ветеринарна гігієна, санітарія і експертиза»
спеціальності Нб «Ветеринарна медицина»
денної форми здобуття вищої освіти

Миколаїв
2026

УДК 94+930.85(477)

I-90

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету ННІ економіки та управління Миколаївського національного аграрного університету від 20 квітня 2026 р. протокол № 8.

Укладач:

Божкова Г.Л. – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Побережець Г.С. – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету.

Богданова Т.Є. – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

ВСТУП

Дисципліна «Історія української культури» формує у здобувачів вищої освіти цілісне уявлення про культурний розвиток України від найдавніших часів до сьогодення. Курс охоплює основні етапи становлення української культури, її національні особливості, регіональні прояви, взаємодію з іншими культурами, а також роль видатних діячів у культурному розвитку нації.

Особлива увага приділяється аналізу традиційної народної культури, усної народної творчості, релігійного життя, мистецьких напрямів (архітектура, живопис, музика, театр, література), а також культурним трансформаціям у періоди національного відродження, радянського тоталітаризму та незалежності України.

Курс сприяє формуванню національної самосвідомості, культурної компетентності, розвитку аналітичного мислення та здатності до міжкультурного діалогу.

Метою вивчення дисципліни «Історія української культури» є формування в здобувачів освіти цілісного уявлення про генезу, основні етапи, особливості та тенденції розвитку української культури в історичному контексті, а також виховання шанобливого ставлення до національної культурної спадщини.

Завдання дисципліни:

- Ознайомити здобувачів вищої освіти із ключовими поняттями, періодами та явищами української культури.
- Розкрити роль культурних процесів у формуванні національної ідентичності українського народу.
- Проаналізувати вплив історичних подій, суспільних змін та міжкультурних контактів на розвиток культури.
- Вивчити внесок видатних діячів у розвиток українського мистецтва, науки, освіти, релігії та філософії.
- Розвинути вміння оцінювати культурні явища критично й у широкому історичному контексті.
- Формувати культурну компетентність, патріотизм і толерантність до культурної різноманітності.

Об'єктом вивчення є українська культура як система історично зумовлених цінностей, традицій, форм духовної та матеріальної діяльності українського народу.

Предметом дисципліни є історичний розвиток культурних процесів на українських землях, включно з духовною, мистецькою, освітньою, релігійною, філософською та побутовою складовими української культури в різні історичні періоди.

Після вивчення дисципліни «Історія та культура України» здобувач вищої освіти повинен **уміти**:

- вільно оперувати набутими історичними фактами для підтвердження основних теоретичних узагальнень;
- вміти вести наукову дискусію, відстоювати й аргументувати свою точку зору, знати погляди вітчизняних та зарубіжних істориків на ту чи іншу проблему;
- розглядати окремо взяте історичне явище в його розвитку, розуміти значення історичної події для долі українського народу, дати їй власну оцінку;
- вільно оперувати основними історичними поняттями та категоріями, орієнтуватися в часі, знати хронологію, видатних історичних осіб;
- оцінювати сучасні явища соціально-економічного та політичного життя України з точки зору їх дальшої перспективи.

Передбачено такі ECTS-оцінки:

A – «відмінно» – відмінна робота з однією незначною помилкою

B – «дуже добре» – вище за середнє, але з декількома помилками

C – «добре» – звичайна робота з декількома значними помилками

Д – «задовільно» – посередньо, із значними недоліками

Е – «достатньо» – виконання задовольняє мінімуму кредитів оцінки

FX – «не складено» – для одержання кредиту потрібна деяка доробка

F – «не складено» – для одержання кредиту потрібна значна доробка

Результати навчання (РН) та загальні (ЗК) ті інтелектуальні (ІК) компетентності, які формує навчальна дисципліна:

▪ **ЗК1.** Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина України.

▪ **ЗК2.** Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності та примножувати досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

▪ **ЗК6.** Здатність спілкуватися державною мовою.

▪ **РН1.** Знати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні

▪ **РН2.** Зберігати моральні, культурні, наукові цінності та примножувати досягнення суспільства, використовувати різні види та форми рухової активності для ведення здорового способу життя.

▪ **ІК.** Здатність розв'язувати складні задачі і проблеми у галузі ветеринарної медицини, що передбачає проведення досліджень, упровадження інновацій та характеризується невизначеністю умов і вимог.

До системи *компетентностей* належать:

ЗК1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК3. Знання та розуміння предметної галузі та професії.

ЗК6. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.

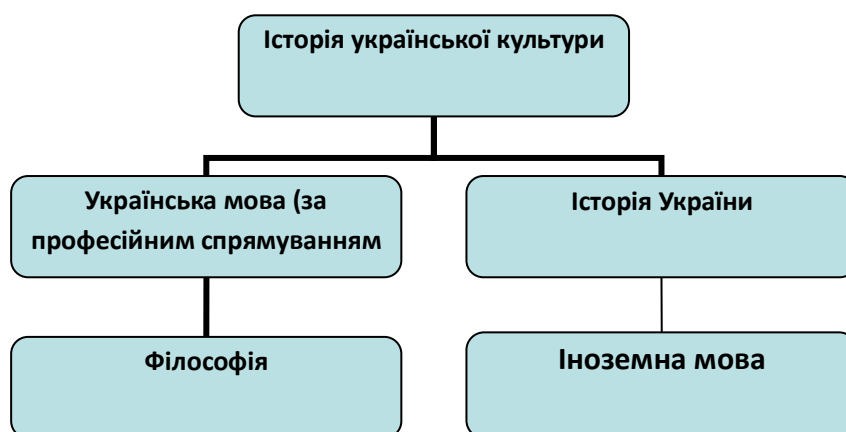
ЗК8. Здатність учитися і оволодівати сучасними знаннями.

Модульна система оцінки знань здобувачів вищої освіти ураховує всі форми їхньої роботи над вивченням курсу та рівень отриманих ними знань. Основними формами вивчення історії та культури України є лекції, семінарські заняття, консультації, самостійна робота здобувачів вищої освіти над джерелами та навчально-методичною літературою, підготовка та виступи з тематичними повідомленнями, доповідями та рефератами, рецензування рефератів, контрольні співбесіди, написання контрольних робіт, участь у студентських наукових конференціях, складання іспиту.

Теми пропущених занять, а також ті, на яких здобувачі вищої освіти отримали незадовільну оцінку, перездаються ними викладачу на консультаціях.

Основними формами контролю знань здобувачів вищої освіти при вивченні курсу є: оцінки на семінарах, письмові контрольні роботи, реферати, модульні контрольні співбесіди та іспит.

**МІСЦЕ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»
У СТРУКТУРІ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН**

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНА СХЕМА ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль		Теми		Обсяги годин			
№	назва	№	Назва	ЛЗ	ПЗ	СР	Разом
1	Стародавня і Середньовічна історія України	1	Стародавня історія та культура України	6	6	6	18
		2	Розвиток та культура Київської держави IX – першої половини XIV ст.	4	4	4	12
		3	Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства: соціально-економічний, політичний та культурний розвиток	4	4	4	12
		4	Виникнення українського козацтва і Запорозької Січі. Культура українського козацтва	4	4	4	12
Всього за змістовий модуль 1				18	18	18	54
2	Нова історія України	1	Культурне та церковне життя в українських землях друга половина XVII – перша половина XVIII ст.	2	2	2	6
		2	Становище українських земель та розвиток української культури під владою Російської та Австро-Угорської імперії (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.)	6	6	6	18
Всього за змістовий модуль 2				8	8	8	24
3	Новітня історія України	1	Повсякденне життя та розвиток культури України в першій половині XX ст.	2	2	2	6
		2	Розвиток української культури в другій половині XX – на початку XXI ст.	2	2	2	6
Всього за змістовий модуль 3				4	4	4	12
Всього годин по навчальній дисципліні				30	30	30	90

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Стародавня і середньовічна історія України.

Тема 1. Стародавня історія та культура України.

Поява людини на території сучасної України. Кам'яна доба. Палеоліт. Мезоліт. Неоліт. Неолітична революція. Енеоліт. Трипільська культура. Бронзова доба. Ранній залізний вік. Кочові народи. Кіммерійці. Скіфи. Велика та Мала Скіфія. Сармати. Античні міста-держави Північного Причорномор'я і Криму. Початок великого переселення народів. Слов'янський етногенез. Велике розселення слов'ян V – VII ст. Союзи племен. Венеди. Анти. Склавини. Язичництво. Розселення і побут східних слов'ян. Переддержавні утворення у східних слов'ян. Антська держава..

Лекція 1. Вступ. Витоки української культури.

Питання:

1. Поняття і сутність культури, її структура та функції.
2. Культурно-історичні епохи, періодизація розвитку української культури.
3. Історико-географічні регіони України та особливості їх культурного розвитку.
4. Фольклор як важлива складова знань про традиції українського народу.

Лекція 2. Первісна культура на території України. Трипільська культура. Культура українських земель періоду раннього залізного віку.

Питання:

1. Найдавніші пам'ятки культури доби кам'яного віку на території України.
2. Трипільська культура доби енеоліту.
3. Культура кочових народів доби раннього залізного віку на території України. Велика грецька колонізація та її вплив на культуру України.

Лекція 3. Стародавня культура східних слов'ян.

Питання:

1. Концепції етногенезу слов'ян. Наукові джерела вивчення культури стародавніх слов'ян.
2. Велике розселення слов'ян V–VII ст. Формування східної гілки слов'янства. Східнослов'янські племена на території України.
3. Головні риси матеріальної та духовної культури східних слов'ян. Господарство, побут, релігійні вірування.
4. Концепції походження Давньоруської держави. Норманська та антинорманська теорія.

Тема 2. Розвиток культури Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX – перша половина XIV ст.).

Племінні князівства. Аскольд та Дір. Затвердження династії Рюриковичів. Утворення Київської Русі. Соціально-економічний та державний лад Київської Русі. Етапи розвитку давньоруської державності. Реформи Ольги та Володимира. Хрещення Русі. Шлюбна дипломатія. «Руська правда». Любецький з'їзд князів. Удільно-вотчинна система. Початок феодалної роздробленості. Розпад Київської держави. Монголо-татарська навала.

Галицька і Волинська земля до поч. XII ст. Роман Мстиславич. Данило Галицький. Королівство Руське за наступників Данила Галицького. Криза Галицько-Волинської держави та її розпад.

Лекція 4. Культура Київської Русі IX- XII століть.

Питання:

1. Особливості розвитку культури Київської Русі періоду становлення державності.
2. Релігійні реформи Володимира Великого. Запровадження християнства та його вплив на розвиток культури Русі-України.
3. Головні тенденції розвитку культури періоду розквіту Давньоруської держави.
4. Характеристика давньоруської культури періоду феодальної роздробленості.

Лекція 5. Культура Галицько-Волинського князівства.

Питання:

1. Культура Галицько-Волинського князівства: особливості становлення та розвитку.
2. Церковне життя, літописи, архітектура та живопис.
3. Вплив європейської культури на культуру Галицько-Волинського королівства (XIII – XIV ст.).

Тема 3. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства: соціально-економічний, політичний та культурний розвиток

Експансія Литви, Польщі й Угорщини. Литовсько-Руська держава. Кревська унія. Галичина під владою Польщі. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Великого князівства Литовського і королівства Польського. Річ Посполита. Люблінська унія 1569 р. Структура суспільства. Шляхта. Магдебурзьке право. Фільварки і кріпосне право. Відродження. Берестейська церковна унія 1596 р. Полемічна література. Реформація та Контрреформація на українських землях. Братства. Василь Костянтин Острозький. Острозька академія. Реформи Петра Могили. Книгодрукування. Києво-Могилянська академія.

Лекція 6. Українські землі під владою іноземних держав в XIV–першій половині XVII ст. : соціально-економічний, політичний та культурний розвиток.

Питання:

1. Соціально-політичне становище та культурно-релігійні процеси на українських землях під владою Великого Князівства Литовського (ВКЛ), Польщі, Угорщини, Молдавії, Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства.
2. Берестейська церковна унія та її наслідки для українського суспільства. Полемічна література.
3. Проблеми збереження національної та культурної ідентичності в умовах культурно-релігійного тиску. Реформи Петра Могили.

Лекція 7. Українська культура як органічна частина загальноєвропейської культури.

Питання:

1. Вплив та поширення на українських землях культури західноєвропейського Відродження.
2. Реформація та Контрреформація в Україні. Діяльність братств.
3. Поширення книгодрукарства та розвиток освіти на українських землях.

Тема 4. Виникнення українського козацтва і Запорозької Січі. Культура українського козацтва.

Козацтво. Дмитро Вишневецький (Байда). Запорозька Січ. Реєстрове козацтво. Петро Конашевич Сагайдачний. «Доба героїчних походів». Йов Борецький. Селянсько-козацькі повстання 20-30-х рр. XVII ст. «Ординація війська Запорозького». Богдан Хмельницький. Національно-визвольна війна українського народу. Військо Запорозьке (Гетьманщина). Внутрішня та зовнішня політика Гетьманщини. Старшина. Клейноди. Меценатська діяльність гетьманів.

Лекція 8. Історичне підгрунття, джерела та традиції українського козацтва.

Питання:

1. Причини та умови формування українського козацтва. Запорозька Січ.
2. Традиції бойового братства, система цінностей козацького світогляду.
3. Реєстрове козацтво: причини виникнення та еволюція.
4. Козацтво як важливий чинник збереження українського православ'я.

Лекція 9. Культура українського козацтва та її вплив на систему національних цінностей українського народу.

Питання:

1. Створення козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини), її устрій та традиції.
2. Культурні процеси козацької доби.
3. Відображення доби козацтва в українському фольклорі.

Змістовий модуль 2. Нова історія України

Тема 5. Культурне та церковне життя в українських землях другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Внутрішня та зовнішня політика Гетьманщини. Меценати. Розвиток Українського (козацького) бароко. Руїна. Іван Виговський. Гадяцький договір 1658 р. Велике Князівство Руське. Чорна рада під Ніжином 1663 р. Петро Дорошенко. Корсунська угода 1669 р. Андрусівське перемир'я. Дем'ян Многогрішний. Турецько-татарська експансія. Іван Самойлович. Великий згін. Слобожанщина. Іван Мазепа. Українсько-шведський союз 1708 р. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Іван Скоропадський. Павло Полуботок. Козацькі літописи. Данило Апостол. Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини. Кирило Розумовський. Руйнація Нової (Підпільненської) Січі 1775 р. Закріпачення селян. Руйнація полково-сотенного устрою на Слобожанщині та Лівобережжі. Друга Малоросійська колегія.

Лекція 10. Культурне та церковне життя в українських землях у другій половині XVII – в першій половині XVIII ст.

Питання:

1. Культура доби Гетьманщини. Меценатська діяльність українських гетьманів.
2. Українське бароко та його національна специфіка.
3. Козацькі літописи: видатні пам'ятки літератури початку XVIII ст.

Тема 6. Становище українських земель та розвиток української культури під владою Російської та Австро-Угорської імперії (друга половина XVIII – початок XX ст.)

Експансія Російської імперії в Північному Причорномор'ї. Ліквідація Кримського ханства. Колонізація земель Півдня. Поділи Речі Посполитої. Реформи Марії-Терезії та Йосипа II. Початок промислового перевороту. Кримська війна. Реформи Олександра II. Українське національне відродження. «Історія русів». Розвиток освіти. Університети. Романтизм. Класицизм. «Руська трійця». «Весна народів» 1848 р. Кирило-Мефодіївське братство. «Хлопомани». Громадівський рух. Валуєвський циркуляр 1863 р. Емський указ 1876 р. «Братство тарасівців». Перші українські партії. Народовці. «Просвіти». Москвофіли. «Нова ера». Загальне виборче право для чоловіків 1907 р. Російська революція 1905-07 рр. Парламентаризм. Український модерн. Імпресіонізм.

Лекція 11. Передумови та початок українського національно-культурного відродження (кінець XVIII – поч. XIX ст.)

Питання:

1. Сутність та періодизація процесу українського національного відродження кінця XVIII – початку XIX ст.
2. Романтизм та його вплив на українське національне відродження.
3. Новгород-Сіверський гурток. Діяльність Василя Капніста.
4. Зародження нової української літератури. Іван Котляревський.
5. «Слобожанське відродження». Г. Квітка-Основ'яненко та ін.

Лекція 12. Розвиток української культури на Наддніпрянщині (XIX – поч. XX ст.)

Питання:

1. «Академічний період» українського національного відродження. Розвиток української етнографії.
2. Розвиток освіти на українських землях в XIX ст. Заснування університетів.
3. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
4. Громадівський рух та його вплив на українське відродження.
5. Провідні течії розвитку культури XIX ст. Класицизм. Реалізм.

Лекція 13. Особливості розвитку української культури на землях Австрійської та Австро-Угорської імперії.

Питання:

1. Передумови українського національного відродження на землях Австрійської імперії.
2. Українські «будителі». Гурток галицьких греко-католицьких священників та його діяльність.
3. «Руська трійця».
4. «Весна народів» та її вплив на активізацію процесу національного відродження.
5. Суспільно-політичні течії в Західній Україні в II половині XIX – на початку XX ст.

Змістовий модуль 3. Новітня історія України

Тема 7. Повсякденне життя та розвиток культури України в першій половині XX ст.
Перша світова війна. Українська революція. Українська Центральна Рада. Михайло Грушевський. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Українська Академія наук. УСРР. «Воєнний комунізм». НЕП. «Культурна революція». Лікнеп. ВАПЛІТЕ. УАЩ. Голодомор. «Соціалістичний реалізм». «Розстріляне відродження». Друга світова війна. Післявоєнна відбудова. Ждановщина.

Лекція 14. Повсякденне життя та розвиток культури України в першій половині XX ст.

Питання:

1. Характерні особливості розвитку української культури доби I світової війни та Української революції початку XX століття.
2. Розвиток культури України і міжвоєнний період.
3. Українська культура періоду II світової війни та післявоєнної відбудови.

Тема 8. Розвиток української культури в другій половині XX – на початку XXI ст.

«Відлига». Десталінізація. Лібералізація. Реабілітація. Шістдесятники. Дисиденти. «Самвидав». «Гамвидав». УРСС. УГГ. Русифікація. Українське поетичне кіно. Перебудова. Гласність. Народний Рух України. Акт проголошення незалежності України.

Лекція 15. Розвиток української культури в другій половині XX – на початку XXI ст.

Питання:

1. Доба «Відлиги» та її вплив на розвиток української культури. Шістдесятники. Зародження дисидентського руху.
2. Характерні особливості розвитку української культури періоду кризи радянської системи.
3. Розвиток української культури періоду незалежності.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Тема 1. Стародавня історія та культура України.

Лекція 1.

Вступ. Витоки української культури.

Питання:

1. Поняття і сутність культури, її структура та функції.
2. Культурно-історичні епохи, періодизація розвитку української культури.
3. Історико-географічні регіони України та особливості їх культурного розвитку.
4. Фольклор як важлива складова знань про традиції українського народу.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Автохтонне населення** – корінні мешканці певної території, які проживають на ній споконвіку, до появи інших етнічних груп. Для більшості історико-географічних регіонів України автохтонним є український етнос.
- **Артефакт культури** – будь-який штучно створений об'єкт (матеріальний або ідеальний – ідея, образ, текст, ритуал), що несе на собі відбиток культури та може бути джерелом інформації про неї.
- **Буковина** – історико-географічний регіон на південному заході України (переважно Чернівецька область). Відомий з XIV ст. У XVI–XVIII ст. перебував під владою Молдавського князівства, згодом – Австрії (з 1775 р.) та Румунії (1918–1940). Північна частина у 1940 році увійшла до складу УРСР.
- **Волинь** – історико-географічний регіон на північному заході України (Волинська, Рівненська, частина Житомирської областей). Центр – місто Луцьк. У різні часи входила до складу Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литви, Польщі, Російської імперії.
- **Галичина** – історико-географічний регіон у західній частині України (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області). Осередок Галицько-Волинського князівства. У 1772–1918 рр. – у складі Австро-Угорщини (Королівство Галичини та Володимирії).
- **Гетьманщина (Військо Запорозьке, Землі Війська Запорозького)** – українська козацька держава (1649–1764), що охоплювала землі Середнього Подніпров'я, Лівобережжя та частково Слобожанщини. Важливий історико-політичний чинник формування регіональної ідентичності.
- **Донеччина (Донецький басейн, Донбас)** – історико-географічний регіон на сході України, що сформувався у XIX–XX ст. як промислова агломерація навколо видобутку кам'яного вугілля. Включає частини Донецької та Луганської областей.
- **Духовна культура** – сфера людської діяльності, пов'язана з виробництвом, розподілом і споживанням духовних цінностей (знань, ідей, ідеалів, мистецьких образів, моральних норм, релігійних вірувань тощо). Включає науку, освіту, мистецтво, філософію, мораль, релігію, право.
- **Дума** – ліро-епічна пісня історичного змісту, що виконувалася кобзарями та лірниками. Висвітлює боротьбу з татарами, турками, польською шляхтою.
- **Етнографічний регіон** – територія, яка вирізняється особливостями матеріальної та духовної культури населення (говірки, звичаї, одяг, будівництво, фольклор). Часто

збігається з історико-географічним регіоном, але може бути його частиною (наприклад, Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина в межах Карпат).

- **Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна)** – історико-географічний регіон на крайньому заході України (Закарпатська область). З XI ст. – під владою Угорщини, у 1919–1938 рр. – автономія в складі Чехословаччини. 15 березня 1939 р. – проголошено незалежність під назвою «Карпатська Україна». У 1945 році регіон приєднаний до УРСР.
- **Історико-географічний регіон** – територія, яка впродовж тривалого часу має відносну цілісність завдяки спільності історичної долі, господарських зв'язків, природних умов, культури та діалектних особливостей населення.
- **Календарно-обрядова поезія** – пісні, замовляння та інші фольклорні тексти, приурочені до днів річного циклу (Різдво, Великдень, Купала, обжинки тощо).
- **Київщина (Київське Полісся та Київське Правобережжя)** – історико-географічний регіон у центральній частині України навколо м. Києва. Історичне ядро Київської Русі та українського етногенезу.
- **Колонізація (заселення)** – процес освоєння та заселення вільних або малозаселених земель. Для України характерні: слов'янська (давньоруська), німецька (XVIII–XIX ст.), російська (XVII–XIX ст., особливо на Слобожанщині, Таврії, Донбасі), грецька (Приазов'я), єврейська (містечка Правобережжя).
- **Крим (Таврія)** – півострів на півдні України. У давнину – Таврида, з XV ст. – Кримське ханство (з 1478 р. – васал Османської імперії), з 1783 р. – у складі Російської імперії (Таврійська губернія). У 1921–1945 рр. – Кримська АРСР у складі РРФСР, потім УРСР (з 1954 р.). У 2014 р. окупований Росією.
- **Культура (від лат. *cultura* – обробіток, виховання, розвиток)** – у широкому сенсі сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; у вузькому – сфера духовного життя суспільства, що включає систему освіти, науки, мистецтва, моралі, релігії тощо. Також культура визначається як специфічний спосіб організації та розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних норм і цінностей, у ставленні людини до природи, самої себе та інших людей.
- **Культурні цінності** – властивості предметів, явищ, ідей, що задовольняють потреби людини і суспільства в певних аспектах (матеріальних, духовних, естетичних, моральних). Цінності є основою культури, визначають ставлення людей до дійсності та спрямовують їхню діяльність.
- **Культурно-історична епоха** – тривалий період (від століть до тисячоліть), який характеризується внутрішньою єдністю стилю мислення, світосприйняття, мистецьких канонів та соціальних відносин.
- **Лівобережжя (Лівобережна Україна)** – частина України на лівому березі Дніпра (сучасні Чернігівська, Полтавська, Сумська, частини Київської, Черкаської областей). Після Андрусівського перемир'я (1667) перебувала у складі Російської держави з автономією Гетьманщини.
- **Матеріальна культура** – сукупність матеріальних благ, засобів виробництва, технологій, предметів побуту, знарядь праці, споруд, транспортних засобів, тобто всього, що створено людиною у процесі матеріального виробництва.
- **Надніпрянщина** – збірна назва українських земель у басейні Середнього Дніпра (територія сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Полтавської областей). У XIX – на поч. XX ст. – головне ядро національно-визвольного руху.

- **Обряд** – сукупність символічних дій, пов’язаних із певною подією (народження, весілля, жнива, свята), що має магічне або сакральне значення.
- **Періодизація культури** – умовний поділ історії культури на великі хронологічні відрізки (епохи, періоди, доби) за певними критеріями: стиль, світогляд, соціально-економічний устрій, панівна релігія, технологічні зрушення або динаміка націтворення.
- **Південь України (Степова Україна, Північне Причорномор’я)** – історико-географічний регіон, що охоплює степову зону від Дунаю до Дону. Інтенсивне заселення розпочалося у XVIII–XIX ст. після ліквідації Запорозької Січі та Кримського ханства (Новоросійський край). Міста-порти: Одеса, Миколаїв, Херсон.
- **Підляшся (Підляський край)** – історична земля на північному заході від Волині (нині територія Польщі та частково Брестської області Білорусі). У складі Київської Русі, потім – Литви, Польщі. Українське населення (підляшуки) зберігає говірку та культуру.
- **Поділля** – історико-географічний регіон на південному заході України (Хмельницька, Вінницька, частини Тернопільської, Одеської областей). Відоме з XIV ст. Поч. XIX ст. – у складі Російської імперії (Подільська губернія). Вирізняється високою щільністю історичних містечок.
- **Полісся** – природно-історичний регіон на півночі України (Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська області). Лісова заболочена зона. Зберігає давні риси традиційної культури та діалектів.
- **Полтавщина** – історико-географічний регіон Лівобережжя (сучасна Полтавська область, частини Сумської, Черкаської, Дніпропетровської). У XVII–XVIII ст. – адміністративний центр Гетьманщини (Полтавський полк). Вважається осередком козацької культури та «котляревщини».
- **Правобережжя (Правобережна Україна)** – частина України на правому березі Дніпра (Київщина, Волинь, Галичина, Поділля, Буковина). Після Андрусівського перемир’я (1667) до кінця XVIII ст. перебувала у складі Речі Посполитої.
- **Приазов’я** – південно-східний прибережний регіон України вздовж Азовського моря (частини Донецької, Запорізької областей). Заселений переважно у XIX ст. греками, росіянами, українцями. Важливий для металургії, портової торгівлі.
- **Сіверщина (Чернігово-Сіверщина)** – історико-географічний регіон на північному сході України (Чернігівська, частина Сумської областей). Центр – Чернігів. Земля колишнього Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств. Зберігає окремі діалектні риси, близькі до білоруських.
- **Слобожанщина (Слобідська Україна)** – історико-географічний регіон на північному сході України (Харківська, частини Сумської, Донецької, Луганської областей, а також сусідні землі РФ). Виник у XVII ст. як територія вільних військових поселень (слобід) козаків під протекторатом Московської держави.
- **Структура культури** – внутрішня будова культури як цілісного явища, сукупність її елементів (норм, цінностей, знань, зразків поведінки, артефактів) та зв’язків між ними. Виділяють матеріальну і духовну культуру, а також горизонтальну (субкультури) та вертикальну (елітарна, народна, масова) структури.
- **Сутність культури** – головна, внутрішньо притаманна характеристика культури, що виражає її зміст і призначення. Сутність культури полягає в її людинотворчій (гуманістичній) функції – розвитку та вдосконаленні людини як суб’єкта діяльності, піднесенні її духовного потенціалу.
- **Традиція** – сукупність звичаїв, обрядів, правил поведінки, вірувань та мистецьких форм, що передаються в соціумі та зберігаються тривалий час.

- **Фольклор** – усна народна творчість (пісні, казки, легенди, прислів'я, загадки тощо), яка передається з покоління в покоління й відображає світогляд, історію, моральні цінності народу.
- **Функції культури** – сукупність ролей, які виконує культура щодо людини та суспільства. Основні функції: *адаптивна* (приспособлення до природного та соціального середовища), *пізнавальна* (накопичення та передача знань), *комунікативна* (забезпечення взаєморозуміння через знакові системи), *інтегративна* (об'єднання людей на основі спільних цінностей), *регулятивна* (нормативне регулювання поведінки), *аксіологічна* (формування системи цінностей та орієнтирів), *інформаційна* (збереження та трансляція соціального досвіду), *функція соціалізації* (залучення індивіда до суспільного життя через засвоєння культурних норм), *рекреативна* (відновлення сил, психологічне розвантаження), *семіотична* (наділення явищ значеннями та смислами).
- **Холмщина (Холмська земля)** – історичний регіон на південний захід від Волині (нині територія Польщі, м. Холм). Входила до Київської Русі, Галицько-Волинського князівства. Українське населення зазнало полонізації та депортацій («Вісла», 1947).
- **Чернігівщина** – див. **Сіверщина** (часто вживають як синонім або звужений варіант, особливо щодо сучасної Чернігівської області).

Лекція 2.

Первісна культура на території України. Трипільська культура. Культура українських земель періоду раннього залізного віку.

Питання:

1. Найдавніші пам'ятки культури доби кам'яного віку на території України.
2. Трипільська культура доби енеоліту.
3. Культура кочових народів доби раннього залізного віку на території України.
4. Велика грецька колонізація та її вплив на культуру України.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Агора** – головна площа грецького поліса, де відбувалися народні збори, торгівля та громадське життя. В античних містах на території сучасної України (Ольвія, Херсонес, Тіра тощо) агора була центром еллінського способу життя.
- **Акинак** – короткий скіфський меч (30–60 см) із трикутним лезом і характерним листоподібним перетином, призначений для колючого удару. Часто прикрашався в звіриному стилі.
- **Акрополь** – укріплена верхня частина давньогрецького міста, де розташовувалися святилища та громадські будівлі. У Північному Причорномор'ї акрополі мали Херсонес, Пантікапей.
- **Амазонки** – легендарні жінки-воїтельки, яких античні автори ототожнювали з сарматськими (савроматськими) жінками, що билися нарівні з чоловіками. У савроматських похованнях часто знаходять зброю разом із жіночими скелетами.
- **Амфора** – стандартна давньогрецька глиняна посудина з двома ручками та вузьким горлом, призначена для транспортування вина, олії, зерна. Амфори, знайдені в Україні, свідчать про масштабну торгівлю між грецькими колоніями та материковою Грецією.
- **Антропогенез (від грец. *anthropos* — людина, *genesis* — походження)** — це процес походження, еволюції та становлення людини як біологічного виду (*Homo sapiens*).

- **Антропоморфна пластика** – невеликі глиняні статуетки, що зображують людей (переважно жінок). Символізують родючість, материнство, культ Великої Богині.
- **Антропоморфні стели** – вертикальні кам'яні плити зі схематичним зображенням людини (воїна, вождя), встановлені над похованнями кіммерійців і ранніх скіфів.
- **Апойкія** – самостійне грецьке поселення-колонія, засноване вихідцями з певного міста-метрополії. Апойкії (Ольвія, Херсонес, Феодосія тощо) були незалежними державами, але зберігали релігійні та культурні зв'язки з метрополією.
- **Архаїчна доба** – період грецької історії (VIII–VI ст. до н. е.), на який припадає Велика грецька колонізація. Саме тоді виникають перші грецькі поселення на південних землях сучасної України.
- **Археологічна культура** – сукупність матеріальних пам'яток (поселень, поховань, знарядь, кераміки), які належать до однієї території, часу та мають спільні риси, що свідчать про єдність традицій населення.
- **Ашельська культура** – ранньопалеолітична культура (1,5 млн – 150 тис. років тому). На території України представлена стоянками Лука-Врублевецька, Непоротове. Характерне знаряддя – рубило.
- **Білогрудівська культура** – археологічна культура пізньої бронзової доби (XI–IX ст. до н. е.) в Правобережній лісостеповій Україні. Відома кам'яними стелами, керамікою з валиками та слідами ливарного виробництва.
- **Боспорське царство** – антична держава (V ст. до н. е. – IV ст. н. е.) у Північному Причорномор'ї, яка активно взаємодіяла зі скіфами та сарматами, впливаючи на їхню матеріальну культуру. Утворилася близько 480 р. до н. е. в результаті об'єднання грецьких міст-держав на берегах Керченської протоки (Боспор Кімерійський). Центр – Пантікапей (сучасна Керч). Сприяло синтезу грецької та місцевої (скіфської, меотської) культур.
- **Бронзова доба** – історичний період (II тис. – початок I тис. до н. е.), коли поширилися знаряддя з бронзи (сплав міді з оловом або миш'яком). На території України – ямна, катакомбна, зрубна, сабатинівська культури.
- **Буго-дністровська культура** – неолітична культура (VI–V тис. до н. е.) в регіоні Південного Бугу та Дністра. Характерна кераміка з гребінцевим орнаментом, перехід до землеробства.
- **Варвари** – загальна назва негрецьких племен та народів, яких греки вважали чужинцями. Для грецьких колоністів Північного Причорномор'я варварами були скіфи, таври, меоти, сармати. Згодом термін втратив негативний відтінок, позначаючи культурну відмінність.
- **Велика грецька колонізація** – масштабний міграційний рух греків у VIII–VI ст. до н. е., внаслідок якого виникли численні грецькі поселення на узбережжях Середземного та Чорного морів. У межах України це призвело до заснування міст на узбережжі Чорного моря (Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Тіра та ін.).
- **Венера палеолітична** – умовна назва дрібних антропоморфних статуєток жінок з пізнього палеоліту (Мізин, Межиріч, Костенки). Символ родючості, материнства, домашнього вогнища.
- **Горит (від дав.-гр. ὄρυτος)** – спеціальний дерев'яний або шкіряний чохол, призначений для одночасного зберігання та носіння лука й стріли, який був основним елементом озброєння скіфів у VI–II століттях до н. е.

- **Граветтська культура** – пізньопалеолітична культура (28–20 тис. років тому). Представлена стоянками Мізин, Межиріч. Характерні мікроліти, кістяні вироби, житла з кісток мамонта.
- **Греко-скіфське мистецтво** – синкретичний художній стиль, що виник у Північному Причорномор'ї в результаті взаємовпливу грецької античної та скіфської традицій. Яскраві приклади: золота пектораль із кургану Товста Могила, срібна ваза з кургану Чортомлик, які поєднували грецьку майстерність і скіфські сюжети.
- **Грецька кераміка** – глиняні вироби (посудини, плінфи, теракотові статуетки). Грецька кераміка, особливо розписна (чорнофігурна, червонофігурна), масово імпортувалася в Україну та слугувала зразком для місцевих гончарів.
- **Демос** – вільне населення грецького поліса, що мало громадянські права. В колоніях Північного Причорномор'я демос складався з нащадків переселенців, які зберігали грецьку мову, релігію та звичаї.
- **Дніпро-донецька культура** – неолітична-енеолітична культура (V–III тис. до н. е.) в Лівобережній Україні. Характерний гребінцево-ямковий орнамент кераміки, поховальний обряд із використанням охри.
- **Доба раннього заліза** – історичний період (приблизно IX ст. до н. е. – IV ст. н. е.), коли залізо стало основним матеріалом для виготовлення знарядь праці та зброї. На території України цей період тісно пов'язаний з культурами кочових народів.
- **Еллінізація** – процес поширення грецької мови, культури, звичаїв та способу життя серед місцевих народів. В Україні еллінізації зазнала передусім скіфська верхівка, яка замовляла грецьким майстрам вироби на свій смак.
- **Емпорій** – торговельне поселення, часто попередник повноцінної колонії. Через емпорії (наприклад, на острові Березань) греки налагоджували обмін із місцевими племенами ще до заснування великих міст.
- **Енеоліт (мідно-кам'яна доба)** – перехідний період від неоліту до бронзової доби (IV–III тис. до н. е.). Поява перших металевих виробів з міді поряд із кам'яними знаряддями. Трипільська, середньостоговська культури.
- **Звіриний стиль** – унікальний художній напрям у мистецтві скіфів, сарматів та інших кочовиків, що характеризується реалістичними або стилізованими зображеннями тварин – оленів, хижаків, грифонів тощо. Використовувався для прикраси зброї, кінської зброї, дзеркал та ін.
- **Землеробство** – форма господарства, заснована на вирощуванні культурних рослин. Виникло на території України в неоліті (буго-дністровська, трипільська культури). Належить до відтворюючого господарства.
- **Зооморфна пластика** – глиняні фігурки тварин (биків, кіз, овець), пов'язані з культом родючості та скотарством.
- **Зрубна культура** – археологічна культура пізньої бронзової доби (II тис. до н. е.) в Східній Україні. Назва від зрубних поховальних конструкцій (дерев'яні зруби) під курганами.
- **Кам'яна баба** – монументальна кам'яна статуя (переважно скіфського та сарматського часу), що зображала воїна, предка або божество. Встановлювалася на вершинах курганів.
- **Кам'яна доба** – найдавніший період в історії людства, коли основні знаряддя виготовляли з каменю, дерева та кістки. Поділяється на палеоліт, мезоліт, неоліт.

- **Катакомбна культура** – археологічна культура бронзової доби (середина III – початок II тис. до н. е.) в Степовій Україні. Назва від поховальних споруд – катакомб (камери, вириті збоку від вхідної ями).
- **Кераміка** – вироби з обпаленої глини (посудини, статуетки, пряслиця). Важливе джерело для вивчення археологічних культур (форма, орнамент, технологія випалу). Кераміка – основний матеріал для виготовлення трипільського посуду: кухонний (домішки піску та шамоту) і столовий (тонкостінний, лощений). Прикрашався переважно спіральним орнаментом.
- **Кімерійці** – загальна назва іраномовних племен кочових скотарів, які у IX–VII ст. до н. е. проживали на території Північного Причорномор'я. Найдавніші з відомих за письмовими джерелами кочовиків на території України (згадувались Гомером в «Історії» як «бідні молокоїди, найсправедливіший народ на землі»). Залишили пам'ятки типу «катакомбні поховання» та кам'яні стели.
- **Колонія** – у контексті давньогрецької історії – незалежне поселення, засноване вихідцями з метрополії. Грецькі колонії на півдні сучасної України (Херсонес, Ольвія) були не залежними територіями, а самостійними полісами.
- **Культ меча** – релігійний звичай, спільний для скіфів та сарматів – поклоніння мечу як символу бога війни.
- **Культові предмети трипільської культури** – глиняні «біноклі», модельовані крісла, жезли, іграшки, мініатюрні посудини, що використовувалися під час ритуалів.
- **Курган** – насипна поховальна споруда у вигляді земляного або кам'яного пагорба. Був головним типом культово-меморіальних пам'яток у всіх кочових народів доби раннього заліза на території України.
- **Мезоліт (середня кам'яна доба)** – період (X–VI тис. до н. е.) після льодовикового періоду. Винахід лука та стріл, поширення мікролітів, перехід до індивідуального полювання, зародження приручення тварин.
- **Метрополія** – місто-держава (поліс), з якого виводили колонію. Для більшості грецьких міст Північного Причорномор'я метрополіями були Мілет (Ольвія, Пантікапей, Феодосія, Ніконій), Гераклея Понтійська (Херсонес) та інші.
- **Мізинська стоянка** – пізньопалеолітична стоянка біля с. Мізин Чернігівської обл. (близько 20 тис. років тому). Відома житлами з кісток мамонта, орнаментованими виробами з кістки та бивня, палеолітичними «венерами», унікальним календарним браслетом з меандровим орнаментом.
- **Мікроліти** – дрібні (1–5 см) крем'яні пластинки чи відщепи геометричних форм (трапеції, сегменти, трикутники). Характерні для мезоліту та неоліту; вставлялися в кістяну або дерев'яну основу як ріжучі краї складених знарядь (серпів, ножів).
- **Мустьєрська культура** – середньопалеолітична культура (150–40 тис. років тому). Пов'язана з неандертальцями. Стоянки на території України: Молодове, Киїк-Коба, Старосілля. Характерні скребла, вістря.
- **Неаполь Скіфський** – столиця пізньоскіфського царства в Криму (III ст. до н. е. – III ст. н. е.), укріплене городище з кам'яними стінами, мавзолеями та майстернями.
- **Неоліт (нова кам'яна доба)** – період (VI–IV тис. до н. е.). Характерні шліфовані кам'яні знаряддя (сокири, мотики), кераміка, перехід до відтворюючого господарства – неолітична революція.
- **Неолітична революція** – термін, що позначає корінний перехід людства від привласнюючого господарства (мисливство, збирання) до відтворюючого (землеробство, скотарство). Відбулася в епоху неоліту.

- **Нумізматика** – допоміжна історична дисципліна, що вивчає монети. Грецькі колонії в Україні (Пантікапей, Ольвія, Херсонес) карбували власну монету із зображеннями місцевих божеств, рослин (колосся, гроно винограду) та символів.
- **Ойкіст** – керівник (засновник) грецької колонії, якого обирали переселенці. Після смерті ойкіста часто вшановували як героя. Імена ойкістів більшості українських античних міст не збереглися, але відомо, що Ольвію заснував виходець із Мілета на ім'я Ейн.
- **Ольвія** (грец. *Ὀλβία* – «щаслива») – одна з найбільших грецьких колоній Північного Причорномор'я, заснована в VI ст. до н. е. на правому березі Дніпровсько-Бузького лиману (біля сучасного села Парутине, Миколаївська обл.). Важливий центр торгівлі хлібом, рибою та ремісничими виробами.
- **Оріньякська культура** – ранньопалеолітична культура (40–28 тис. років тому). Представлена на Закарпатті (стоянка Королево, Берегово). Характерні різці, скребки, кістяні наконечники, початок образотворчого мистецтва.
- **Орнамент** – в трипільській культурі – система узорів на кераміці: спіралі, меандри, хвилясті лінії, смуги. Мав не лише декоративне, а й ритуально-символічне значення (сонце, вода, поле).
- **Палеоліт (давня кам'яна доба)** – найтриваліший період (від 2,5 млн до 10 тис. років тому). Поділяється на ранній, середній та пізній. Поява перших людей на території України (Лука-Врублевецька, Королево). Основні заняття – полювання та збирання.
- **Пантікапей (грец. Παντικάλαιον)** – головне місто Боспорського царства, засноване в кінці VII ст. до н. е. на місці сучасної Керчі. Могутній поліс, який поєднував грецькі та місцеві традиції, карбував золоту, срібну та мідну монету.
- **Пектораль** – нагрудна скіфська коштовна прикраса, найвідомішим зразком є царська золота пектораль з кургану Товста Могила, виготовлена греками у скіфському «звіриному» стилі (IV ст. до н. е.).
- **Первісна культура** – сукупність матеріальних і духовних надбань людства на етапі первіснообщинного ладу (до виникнення держав). На території України охоплює кам'яну, мідну та бронзову добу.
- **Поліс** – місто-державна в Стародавній Греції, форма суспільно-політичної організації, за якою верховна влада належала громаді вільних громадян. Усі грецькі колонії в Україні (Херсонес, Ольвія, Феодосія) були полісами з власними законами, військом та культом.
- **Політеїзм (багатобожжя)** – релігійна система або світогляд, що базується на вірі в існування багатьох богів або божеств, часто об'єднаних у пантеон.
- **Сабатинівська культура** – культура пізньої бронзової доби (XIV–XII ст. до н. е.) в Степовій Україні. Пов'язана з високорозвиненою металургією бронзи, великими поселеннями та складним соціальним устроєм.
- **Сармати** – кочові іраномовні племена (роксолани, алани, язигі та ін.), які прийшли зі сходу на зміну скіфам (III ст. до н. е. – III ст. н. е.). Відомі високим положенням жінок (жриці-воїтельки), довгими мечами та поліхромним стилем у мистецтві.
- **Середньостогівська культура** – енеолітична культура (середина IV тис. до н. е.) в Наддніпрянщині. Вважається однією з ранніх кочових скотарських культур, пов'язаною з індоєвропейською спільнотою.
- **Скіфи** – група кочових племен (VII ст. до н. е. – III ст. до н. е.), які створили могутнє Скіфське царство в степах Північного Причорномор'я. Залишили найбільшу кількість «царських курганів» (Гайманова Могила, Товста Могила, Чортомлик тощо).

- **Скотарство** – форма господарства, заснована на розведенні свійських тварин (велика рогата худоба, вівці, кози, коні). Виникло в неоліті (дніпро-донецька, середньостоговська культури). Належить до відтворюючого господарства.
- **Таври** – давні племена, що мешкали в Кримських горах та на Південному березі Криму. Вступали в конфлікти з грецькими колоністами (Херсонесом), відомі своїми жорстокими культурами. Пізніше частково асимілювалися з греками.
- **Тіра** – грецька колонія на лівому березі гирла Дністра (сучасне місто Білгород-Дністровський, Одеська обл.). Заснована в VI ст. до н. е. вихідцями з Мілета. Важливий центр торгівлі хлібом.
- **Трипільська культура** – археологічна культура доби енеоліту (IV–III тис. до н. е.) на території України, Молдови та Румунії (румунська назва – **культура Кукутень**). Характерні великі поселення (площею до 200–400 га, так звані *протоміста*), двоповерхові глинобитні житла, розписна кераміка, антропоморфна пластика, розвинене землеробство та скотарство.
- **Феодосія** – давньогрецька колонія, заснована в VI ст. до н. е. на південно-східному узбережжі Криму (сучасна Феодосія). Увійшла до складу Боспорського царства, славилася родючими землями та портом.
- **Херсонес Таврійський (грец. Χερσόνησος – «півострів»)** – грецька колонія, заснована в V ст. до н. е. на Гераклейському півострові (територія сучасного Севастополя). Протягом тисячоліття була осередком грецької культури в Криму, зберігаючи демократичний устрій та еллінські традиції.
- **Хора** – сільськогосподарська округа грецького поліса, територія з розмежованими ділянками (клерами). Навколо Херсонеса виникла найбільш вивчена хора з системами терас, виноградниками та оборонними стінами. Вплинула на розвиток землеробства в Криму.
- **Ямна культура** – археологічна культура ранньої бронзової доби (III тис. до н. е.) в Степовій та Лісостеповій Україні. Назва від ямних поховань (проста яма) під курганами. Характерна скорчена поза небіжчика на спині, посипання охрою.

Лекція 3.

Стародавня культура східних слов'ян.

Питання:

1. Концепції етногенезу слов'ян. Наукові джерела вивчення культури стародавніх слов'ян.
2. Велике розселення слов'ян V–VII ст. Формування східної гілки слов'янства. Східнослов'янські племена на території України.
3. Головні риси матеріальної та духовної культури східних слов'ян. Господарство, побут, релігійні вірування.
4. Концепції походження Давньоруської держави. Норманська та антинорманська теорія.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Автохтонна теорія** – концепція, згідно з якою слов'яни здавна (від неоліту чи бронзової доби) проживали на тій самій території, де їх застала історія, без значних міграцій.

- **Анти (Antae)** – група ранньослов'янських племен, що мешкала між Дністром і Доном у V–VII ст. (територія сучасної України). Разом зі склавінами згадуються візантійськими та готськими істориками як предки східних слов'ян.
- **Антинорманська теорія** – концепція в історичній науці, що заперечує вирішальну роль скандинавів (варягів/норманів) у створенні Давньоруської держави, наголошуючи на автохтонному (місцевому) слов'янському походженні Русі. Вона стверджує, що держава виникла внаслідок внутрішнього соціально-економічного розвитку слов'ян, а не була принесена ззовні.
- **Антський союз** – військово-політичне об'єднання антських племен (приблизно VI–VII ст.), яке виникло для захисту від кочовиків (аварів, тюрків) та нападів Візантії. Вважається передвісником східнослов'янської державності.
- **Археологічні культури слов'ян V–VII ст.** – сукупності матеріальних пам'яток, що ототожнюються з ранніми слов'янами: *празька культура* – відповідає склавінам (лісостеп і лісова зона від Дніпра до Ельби); *пеньківська культура* – ототожнюється з антами (межириччя Дністра та Дніпра); *колочинська культура* – північніше празької (на території сучасної Білорусі та Чернігівщини).
- **Асиміляція етнічна** – процес злиття одних етнічних груп з іншими, часто через тривале співіснування та змішані шлюби. Наприклад, слов'яни частково асимілювали балтське, скіфо-сарматське та фракійське населення.
- **Берегині** – язичницькі божества (духи), які оберігали людей, дім, водойми, ліси; пізніше їхні функції частково перейняли до християнських святих.
- **Білі хорвати** – східнослов'янське плем'я (або група племен), яке заселяло Прикарпаття, верхів'я Дністра та Західний Буг. Згадуються в «Повісті минулих літ». Частина хорватів згодом мігрувала на Балкани.
- **Бортництво** – один з головних промислів східних слов'ян; збирання меду диких бджіл з дупел («бортей») у лісах. Продукт (мед, віск) був важливим товаром.
- **Велес (Волос)** – одне з головних язичницьких божеств східних слов'ян; покровитель скотарства, багатства, торгівлі, а також «потойбіччя» та поезії.
- **Велике розселення слов'ян (V–VII ст.)** – масова міграція слов'янських племен з прабатьківщини (імовірно, між Віслою, Одером і Прип'яттю) на Балкани, до Центральної Європи та Східноєвропейської рівнини. Причини: тиск кочовиків (гунів, аварів), зміни клімату, демографічне зростання.
- **Венеди (Veneti)** — найдавніша назва слов'ян у римських та грецьких писемних джерелах (Пліній Старший, Тацит, I ст. н.е.). Проживали на північ від Карпат. У V–VII ст. термін поступово витісняється назвами «склавіни» та «анти».
- **Верв** – сільська община у східних слов'ян (аналог давньогрецького «дему»); назва походить від мотузки (верви), якою відміряли земельні наділи.
- **Візантійська імперія** – потужна сусідка слов'ян (зокрема антів). Візантійські хроніки (Прокопій Кесарійський, Маврикій Стратег) є головними писемними джерелами про побут, військоvu справу та розселення слов'ян у VI–VII ст.
- **Вірування анімістичні** – уявлення про те, що кожен предмет, явище природи, рослина, камінь мають душу (духа). Основа слов'янського язичництва.
- **Вісло-Одерська (автохтонна) теорія** (Гадеуш Лер-Сплавінський, польська школа) стверджує, що прабатьківщина слов'ян локалізується між річками Одер (Одра) та Вісла. Слов'яни – автохтони цієї землі від доби лужицької культури.

- **Волиняни** – східнослов'янське плем'я, що мешкало в басейні Західного Бугу та верхів'ях Прип'яті (Волинь). Утворилися з дулібів після розпаду дулібського союзу. Згадуються в літописах як учасники формування майбутнього Київської держави.
- **Волхв** – служитель язичницького культу у східних слов'ян; жрець, віщун, лікар, хранитель знань про природу та обряди.
- **«Гетика»** – твір готського історика Йордана (VI ст.), де вперше докладно описані місця розселення склавенів та антів.
- **Древляни (древляни)** – східнослов'янське плем'я, яке займало територію сучасного Полісся (на захід від Києва, басейн річки Тетерев). Довго зберігали автономію, відомі своєю боротьбою з Києвом.
- **Дніпро-Одерська теорія** (Борис Рібаков) — поєднувала автохтонність з широкою територією від Дніпра до Одери. Вважав слов'ян корінним населенням Східної Європи.
- **Дреговичі** – плем'я східних слов'ян, що мешкало між Прип'яттю та Західною Двіною (територія сучасної Білорусі та північної України). У джерелах згадуються як окрема група з VI ст.
- **Дуліби** – об'єднання слов'янських племен у V–VII ст. на Волині та в Прикарпатті. Зазнали нищівного удару від аварів («обрів»). Згодом дулібська група розпалася на волинян, бужан та інших.
- **Етногенез** – процес походження, становлення та розвитку етносу (народу), формування його мови, культури та території проживання.
- **Етногенез східних слов'ян** – процес формування східнослов'янської спільноти на основі змішання празько-пеньківських груп слов'ян з місцевим населенням (балти, сармати, фракійці, залишки черняхівської культури). Завершився до IX ст.
- **Йордан** – готський історик VI ст. (твір «Гетика»). Навів важливі відомості про венеделів, антів і склавенів, описав території їхнього розселення та війни з готами.
- **Зажинки** – перший день жнив; язичницький обрядовий комплекс (заклички, перший сніп, частування для жниці).
- **Зарубинецька культура** (II ст. до н.е. – II ст. н.е.). Пов'язується з предками східних слов'ян. Територія: Середнє Подніпров'я.
- **Зернотертки кам'яні** – знаряддя для помелу зерна (замінники млинів). Свідчать про розвиток землеробства.
- **Капище** – культове місце у східних слов'ян (відкритий майданчик) з ідолами, жертovníком (требищем) та ровом.
- **Коляда** – язичницьке свято зимового сонцестояння (пізніше злилося з Різдвом); обряди на честь пробудження сонця.
- **Кудеси** – віра в духів-помічників (домовик, банник, лісовик, польовик), які могли як допомагати, так і шкодити.
- **Лада (та Ладю)** – божество шлюбу, кохання, родинного благополуччя та весняної родючості. Часто згадується у весільних піснях.
- **Луб'яний посуд** – повсякденне начиння з лубу (лика) та берести; легке, дешеве, замінне.
- **Макош (Мокош)** – жіноче божество язичницького слов'янського пантеону; покровителька прядіння, ткацтва, жіночої долі, родючості землі.
- **Масляна** – свято проведів зими та зустрічі весни; пов'язане з культом предків (млинці – поминальна їжа).

- **Мисливство хутрове** – забезпечуло хутром («м'яким золотом») для данини, торгівлі та обміну з Візантією та арабами.
- **Міграційна теорія** – концепція, згідно з якою слов'яни розселилися з відносно невеликої прабатьківщини (басейн Вісли) внаслідок міграцій V–VII ст. Протиставляється автохтонній теорії (постійне проживання на великих теренах).
- **Нав'ї (навки)** – душі «заложних» покійників (померлих не своєю смертю, утоплеників, самогубців), яким не справляли тризни; вірили, що вони шкодять живим.
- **Норманська теорія** – історична концепція, яка стверджує, що державу Русь створили варяги (скандинави/нормани), запрошені слов'янами у IX ст. Теорія базується на літописній легенді про закликання Рюрика, поширена з XVIII ст.
- **Орало (рало)** – дерев'яне знаряддя для оранки (різновид плуга); у лісостепу – з залізним наральником; у лісі – соха (легша).
- **Пеньківська культура** – археологічна культура V–VII ст. у Лісостепу між Дністром і Сіверським Донцем. Ототожнюється з антами. Характерні напівземлянки, пальчаста кераміка, біметалеві ножі.
- **Перун** – верховне божество-громовержець, покровитель князя та дружини. Його культ посилювався у VIII–IX ст. зі зростанням військової знаті.
- **Племінні союзи** – об'єднання кількох родових племен для спільної оборони, ведення війни або великих господарських робіт. У східних слов'ян відомі союзи дулібів, антів, полян та ін.
- **Поляни** – одне з найпотужніших східнослов'янських племен, що мешкало в Середньому Подніпров'ї (навколо Києва). Зіграли ключову роль у формуванні Київської Русі. Літопис пов'язує їх назву з «полем».
- **Празька культура** – археологічна культура ранніх слов'ян (V–VII ст.), поширена від Дніпра до Ельби. Вважається матеріальним виразом склавів. Характерні ліпна кераміка, невеликі поселення, ґрунтові могильники з трупоспаленнями.
- **Прабатьківщина** – територія, на якій відбувалося формування етнічного ядра слов'ян та їхньої мови до моменту розпаду єдиної спільноти на окремі гілки.
- **Праслов'яни** – умовна спільнота індоєвропейського походження, яка склалася приблизно в I тис. до н. е. та дала початок усім слов'янським народам. Їхньою мовою була праслов'янська, а територією – між Віслою, Одером і Прип'яттю.
- **Пряслице** – маленький глиняний або кам'яний кружальце, яке надягали на веретено для стійкості обертання. Наймасовіша знахідка на слов'янських поселеннях (символ домашнього виробництва).
- **Радимичі** – східнослов'янське плем'я, що заселяло межиріччя Дніпра та Сожі (частково північ сучасної України). За літописом, походили «від ляхів» (західних слов'ян). Відомі своїми курганними могильниками.
- **Ремесло дворове** – виробництво одягу, взуття, знарядь праці на замовлення всередині однієї садиби (ще не відокремлене від сільського господарства).
- **Рід та рожаниці** – божества східних слов'ян; Рід – творець Всесвіту, рожаниці – богині долі новонароджених.
- **Сварог** – бог неба, вогню, ковальської справи; батько Дажбога (Сонця). Уособлення небесного коваля.

- **Сіверяни** – східнослов'янське плем'я, яке мешкало в басейнах Десни, Сейму, Сули та Сіверського Дінця (територія сучасних Чернігівської, Сумської, Харківської областей). Платили данину хозарам, пізніше – Києву.
- **Слов'яни** – група індоєвропейських народів, яка сформувалася в I тис. н. е. У V–VII ст. відбулося так зване «Велике розселення слов'ян» та поділ на три гілки: західну, південну та східну.
- **Склавини (Sclaveni)** — назва однієї з трьох гілок слов'ян у працях візантійських авторів (Прокопій Кесарійський, VI ст.). Мешкали на захід від Дністра, зокрема в басейні Дунаю та Вісли. Від цього терміна походить назва «слов'яни». Вважаються предками західних та південних слов'ян.
- **Тиверці** – східнослов'янське плем'я, що мешкало між Дністром і Прутом, а також уздовж Чорноморського узбережжя (Буджак). Відомі своїми укріпленими городищами. У X ст. частково витіснені кочовиками (печенігами).
- **Тризна** – поминальний обряд у східних слов'ян: військові ігрища, бенкет, кінські перегони на честь померлого; супроводжувала поховання.
- **Уличі** – східнослов'янське плем'я, розташоване в Нижньому Подніпров'ї (степова зона) та між Південним Бугом і Дністром. Довго чинили опір київським князям, згадуються в літописах до X ст.
- **Хата-курна («чорна»)** – житло без димоходу; дим виходив крізь волокове вікно або двері. Збереглося до XIX ст.
- **Черняхівська культура (II–V ст. н.е.)** – поліетнічна археологічна культура, що передувала слов'янським культурам. Її носіями були пізньоскіфські, сарматські, готські та слов'янські групи. У V ст. зникає після гунської навали.
- **Язичництво** – поліетнічна (багатобожна) релігія та вірування, що базується на поклонінні силам природи, духам та пантеону богів. Система дохристиянських вірувань східних слов'ян (шанування Перуна, Велеса, Мокоші, Дажбога, священних гаїв, водойм тощо). Вплинуло на народний календар, обряди, фольклор.
- **Язичницький ідол (кумир, істукан)** — це матеріальне зображення божества, яке використовувалося в давніх релігійних культурах як об'єкт поклоніння та шанування. Найвідоміший приклад: т.зв. «Збручанський ідол» (знайдений у 1848 році в річці Збруч на Тернопільщині) — це кам'яний чотиригранний стовп IX століття, який, імовірно, зображує бога Святовита (або Рода) та уявлення слов'ян про Всесвіт.
- **Ярило** – божество весняної родючості, пробудження природи, плотської любові (мав пізніший аграрний культ). Протиставлявся Морані (зимі/смерті).

Тема 2. Розвиток культури Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX – перша половина XIV ст.)

Лекція 4. Культура Київської Русі IX- XII століть.

Питання:

5. Особливості розвитку культури Київської Русі періоду становлення державності.
6. Релігійні реформи Володимира Великого. Запровадження християнства та його вплив на розвиток культури Руси-України.
7. Головні тенденції розвитку культури періоду розквіту Давньоруської держави.
8. Характеристика давньоруської культури періоду феодальної роздробленості.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Апсида** – виступ церкви (вівтарна частина), напівкруглий у плані, перекритий конхою. У Софії Київській містив головний вівтар.
- **Билини** – героїчні уснопоетичні твори (старовини) про богатирів та події ранньої історії Русі (наприклад, про Іллю Муромця, Добриню Микитича). Сформувалися на основі історичних переказів.
- **Борис і Гліб** – перші давньоруські святі, канонізовані як мученики-страстотерпці.
- **Вишгород** – князівська резиденція під Києвом, де знаходився один із перших кам'яних храмів – церква Святих Бориса та Гліба (згоріла 1123 р.).
- **Володимир Великий (Святославич)** – князь київський (980–1015), який у 988 р. запровадив християнство як державну релігію, що спричинило потужний імпульс для розвитку писемності, архітектури, освіти.
- **Візантійський вплив** – після хрещення Русі візантійські майстри збудували перші кам'яні храми, навчили русичів технікам мозаїки, фрески, іконопису, писемності (кирилиця).
- **Глаголиця** – найдавніша слов'янська абетка, створена Кирилом (Константином) Філософом. На Русі майже не вживалася, за винятком окремих пам'яток.
- **Графіті** – написи, подряпані на стінах будівель (найвідоміші – у Софії Київській). Важливе джерело про побут, грамотність та історичні події.
- **Давньоруська мова** – спільна літературна мова східних слов'ян, що сформувалася на основі південнослов'янських (старослов'янська) та східнослов'янських діалектів.
- **Десятинна церква (Успіння Пресвятої Богородиці)** – перший мурований храм Київської Русі (989–996 рр., зруйнований 1240 р.). Збудована візантійськими майстрами на кошти князя Володимира (десятина від князівських прибутків).
- **Дерев'яна архітектура** – основний тип будівель до кінця X ст. На жаль, не збереглася. Відома за писемними джерелами (тереди, хорони, дитинці).
- **Двовір'я** – синкретичне поєднання християнських уявлень із дохристиянськими язичницькими віруваннями, що тривало століттями після хрещення.
- **Житіє (агіографія)** – жанр церковної літератури, який описував життя та подвиги святих. Перші оригінальні давньоруські житія – про Бориса та Гліба (кінець XI ст.).
- **Зернь** – техніка прикрашання ювелірних виробів: напаявання на поверхню безлічі дрібних кульок (золота або срібла). Поширена в київській ювелірній школі.
- **«Золоті ворота»** – головна брама Києва, збудована за Ярослава Мудрого (не пізніше 1037 р.). Над воротами розташовувалась церква Благовіщення.
- **Ікона** – священне зображення (Христа, Богородиці, святих), виконане на дошці темперою. Перші ікони привозили з Візантії; місцеве іконописання зароджується в XI ст.
- **Іларіон Київський** – перший митрополит руського походження (з 1051 р.), автор видатного твору «Слово о законі і благодаті» (між 1037–1050 рр.), що прославляє Київську Русь і її рівність серед християнських народів.
- **Кирилиця** – слов'янська абетка, створена на основі грецького уставного письма учнями Кирила і Мефодія. Стала основою давньоруського письма.
- **Книжна справа** – переписування книг (уставом) у скрипторіях при церквах і монастирях. Найдавніша датована руська книга – Остромирове Євангеліє (1056–1057 рр.).

- **Князівський побут** – включав дружинні бенкети (братчини), полювання (охота), скомороші видовища, билинну поезію.
- **Корсунська легенда** – переказ про хрещення князя Володимира в Корсуні (Херсонесі) та його шлюб із візантійською царівною Анною.
- **Літописання** – історичний жанр, запис подій за роками. Розпочалося, ймовірно, ще в X ст., але дійшло у складі «Повісті временних літ» (поч. XII ст.).
- **Мініатюра** – книжковий живопис, невеликі кольорові зображення, що прикрашали рукописи. Найдавніші руські мініатюри – в Остромировому Євангелії.
- **Мозаїка** – зображення з кольорових смальти (непрозорого скла). У Софії Київській збереглася велетенська мозаїка Богородиці Оранти (Нерушима Стіна).
- **Мономах Володимир – (1053–1125, великий князь з 1113 р.)** – великий князь київський, заклав традиції просвітництва («Повчання дітям»).
- **Остромирове Євангеліє** – найдавніша датована пам'ятка давньоруської писемності (1056–1057 рр.). Переписано дяконом Григорієм для новгородського посадника Остромира.
- **Пергамен (пергамент)** – матеріал для писання, спеціально вичинена теляча шкіра. Дуже дорогий, тому книги були привілеєм еліти.
- **«Повість временних літ»** – загальноруський літописний звід початку XII ст., який увібрав у себе усні перекази, договори з греками, тексти житій. Джерело знань про культуру періоду становлення Київської Русі.
- **П'ятибанний хрестово-купольний храм** – основний тип давньоруського церковного будівництва (за візантійським зразком). Софія Київська має 13 бань – символ Христа й апостолів.
- **Ремесло художнє** – ювелірне (філігрань, зернь, перегородчаста емаль), ковальське (озброєння, замки), гончарне (полив'яна кераміка).
- **Руська Правда (коротка редакція)** – збірник законів Ярослава Мудрого (поч. XI ст.), що містить також відомості про соціальну структуру й побут.
- **Скань (філігрань)** – техніка прикрашання виробів орнаментом із тонкого золотого або срібного дроту, напаяного на поверхню.
- **Скрипторій** – майстерня з переписування книг при монастирях або княжих дворах.
- **«Слово про Законі і Благодать»** – видатна пам'ятка ораторсько-публіцистичного красномовства Іларіона, де обґрунтовується самостійність Київської Русі та велич її князів.
- **Софія Київська** – головний храм Київської Русі, збудований за Ярослава Мудрого (близько 1037 р.). Зразок синтезу візантійської техніки та давньоруського духовного символізму.
- **Устав** – найдавніший тип почерку в давньоруських рукописах (геометрична чіткість букв, відсутність нахилу).
- **Усна народна творчість** – календарно-обрядова поезія, замовляння, чарівні казки, історичні перекази, билини.
- **Фреска** – техніка стінопису водяними фарбами по свіжій вогкій штукатурці. Софія Київська зберегла унікальні фрески: світські сцени (бенкет у князя, скоморохи, полювання).
- **Херсонес (Корсунь)** – візантійська колонія в Криму, де хрестився Володимир. Звідти були вивезені мощі, ікони, начиння для перших храмів.

- **Хрестово-купольна система** – архітектурна система, що визначала план і конструкцію візантійського (і давньоруського) храму: центральний купол на чотирьох стовпах, хрестоподібний простір.
- **Храми-усипальниці** – традиція ховати князів у притворах або всередині соборів (наприклад, Ярослав Мудрий у Софії Київській).
- **Церковний статут Володимира** – документ, що визначав права церкви та десятину, регулював шлюбно-сімейні відносини (вплив на культурно-правові норми).
- **Спасо-Преображенський собор у Чернігові** (закладений до 1036 р.) – один із найстаріших кам'яних храмів Русі.
- **Ярослав Мудрий** – великий князь київський (1019–1054), за якого культура Русі досягла розквіту: зведено Софію Київську, «Золоті ворота», засновано бібліотеку, розвивалося літописання й переклад книг.

Лекція 5.

Культура Галицько-Волинського князівства.

Питання:

1. Культура Галицько-Волинського князівства: особливості становлення та розвитку.
2. Церковне життя, літописи, архітектура та живопис.
3. Вплив європейської культури на культуру Галицько-Волинського королівства (XIII–XIV ст.).

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Анікшино графіто** – різновид середньовічного графіті (напис-подряпина) на стіні Успенського собору у Володимирі-Волинському. Цінне свідчення побутування писемності серед містян, що містить елементи неканонічної молитви та автобіографічні дані.
- **Архітектурна школа галицька** – локальна стильова течія в монументальному будівництві XII–XIII ст. Поєднувала візантійські хрестово-купольні форми, романську кладку з тесаного каменю (білого вапняку) та західноєвропейські скульптурні декор (портали, капітелі, плінфи). Зразки: Успенський собор у Галичі (1157), церква Пантелеймона (бл. 1200).
- **Баскак** – представник монгольської адміністрації на завойованих землях, який здійснював перепис населення, збирав данину та контролював місцеву владу.
- **Берестяні грамоти** – писемні пам'ятки на корі берези, знайдені на Волині (Звенигород, Володимир); свідчать про поширення грамотності серед різних верств населення.
- **Білокам'яне різьблення** – техніка художнього опрацювання білого вапняку, характерна для палацових і сакральних споруд (наприклад, кафедрального собору в Холмі). Поєднувала візантійські та романські мотиви.
- **Боярство** – вищий прошарок феодалної знаті, великі землевласники-вотчинники, які відігравали ключову роль у політичному житті Галицько-Волинського князівства. Галицькі бояри, зокрема, мали значний вплив на князівську владу, часто самостійно запрошували або усували князів («галицький боярський сепаратизм»).
- **Воєвода** – командувач князівської дружини або військовий адміністратор, який очолював оборону міста чи землі. У Галицько-Волинському князівстві воєводи часто призначалися з бояр і мали значну військово-адміністративну владу.

- **Волинська ікона Богородиці** – чудотворна ікона кінця XIII – початку XIV ст. (Холм), виконана в техніці енкаустики (тобто, техніки живопису, в якій сполучною речовиною для фарб є розплавлений віск).
- **Вотчина** – спадкове земельне володіння, яке перебувало у повній власності князя, боярина чи церкви. На відміну від умовного тримання (маєтку), вотчину можна було продавати, дарувати або передавати у спадок. Основу господарства Галицько-Волинського князівства становили князівські та боярські вотчини.
- **Галицько-Волинське князівство** – державне утворення, що виникло внаслідок об'єднання Галицького та Волинського князівств князем Романом Мстиславичем (1199 р.). Існувало до початку XIV ст. як один із найпотужніших політичних центрів Русі та прямий спадкоємець традицій Київської держави. Князівство відзначалося високим рівнем економічного розвитку, активними міжнародними зв'язками та військовою могутністю.
- **Галицько-Волинський літопис** – складова частина Іпатіївського літопису, що висвітлює події в Галицько-Волинському князівстві з початку XIII до кінця XIII ст. Джерело вирізняється світським характером, яскравими описами військових походів, князівських міжусобиць, а також містить унікальні відомості про міжнародну політику Данила Романовича.
- **Графіті** – видряпані на стінах храмів (церква св. Пантелеймона, Успенський собор у Володимирі) написи, молитви, малюнки. Є джерелом для вивчення побутової грамотності та вірувань.
- **Гривня** – вагова, грошово-лічильна одиниця та міра вартості в Галицько-Волинському князівстві. Найпоширенішою формою були «галицькі гривні» (срібні зливки певної форми та ваги), що використовувалися у безмонетний період (XII–XIV ст.) для великих торгових операцій.
- **Данило Галицький (Данило Романович) (1201?–1264)** – князь Галицько-Волинський (з 1205 р. номінально, фактично з 1221 р.), син Романа Мстиславича, один із найвидатніших державних діячів і полководців середньовічної Русі. Об'єднав галицькі та волинські землі, заснував міста Львів (бл. 1256 р.) та Холм, успішно протистояв монгольській навалі, завдав поразки лицарям Тевтонського ордену. 1253 (або 1254) року коронувався в Дорогочині як «король Русі» (Rex Russiae) з благословення папи Інокентія IV.
- **Династія Романовичів** – гілка нащадків київського князя Мстислава Ізяславича (правнука Володимира Мономаха), яка правила Галицько-Волинським князівством від Романа Мстиславича (1199 р.) до згасання чоловічої лінії в 1323 р. (Юрій II Болеслав не належав до роду Романовичів по прямій чоловічій лінії). Найвідоміші представники: Роман Мстиславич, Данило Романович, Лев Данилович, Юрій Львович.
- **Дружина** – професійне військово оточення князя, що поділялася на старшу (бояри, «огнищани») та молодшу («гріди», «отроки», «дітські»). У Галицько-Волинському князівстві дружина була не лише військовою силою, а й найближчою радою князя, основою адміністративної системи.
- **Єпископ** – керівник церковно-адміністративної одиниці (єпархії) на території князівства. Найвпливовішими були галицький, холмський, перемишльський та володимирський єпископи. Єпископи часто виступали посередниками у князівських конфліктах, брали участь у дипломатичних місіях (наприклад, єпископ Іоаким був послом Данила до папи римського).
- **Замок** – фортифікаційна споруда, що слугувала резиденцією князя або боярина й оборонним центром округи. У Галицько-Волинському князівстві відомі кам'яні та

дерев'яно-земляні замки: Холмський, Львівський (Високий замок), Кременецький, Луцький та ін. Замки відігравали ключову роль під час монгольської навали та міжусобних воєн.

- **Закупи** – категорія залежного населення, яке відпрацьовувало борг (закуп). У разі несплати боргу закуп міг стати повним холопом, однак мав певні права (скаржитися на пана до князя). У Галицько-Волинському князівстві закупи були поширені в князівських і боярських вотчинах.
- **Золота Орда** – монгольська держава (улус Джучі), яка після походів 1237–1241 рр. встановила сюзеренітет над Галицько-Волинським князівством (з 1245 р.). Князівство зобов'язане було сплачувати данину (вихід), надавати військові загони, а князі мали отримувати ярлик на правління в Орді. Проте Романовичам вдалося зберегти внутрішню автономію та уникнути прямої ординської адміністрації.
- **«Золоті ворота» (Володимир)** – оборонно-тріумфальна споруда, збудована князем Мстиславом Ізяславичем у 60-х роках XII ст. Аналог київським воротам, але з потужнішими романськими архітектурними формами. Символ політичної спадкоємності Галицько-Волинського князівства від Київської Русі.
- **Іконопис холмський** – іконографічна школа, що виникла в середині XIII ст. у Холмі. Відзначалася насиченим колоритом (червоні, сині, охристі тони), збільшенням фігур святих на першому плані, впливом романського живопису (моделювання світлотінню).
- **Книжковий скрипторій у Галичі** – майстерня переписування та ілюстрування книг при кафедральному Успенському соборі. У XII–XIII ст. тут створено не менше 15 пергаментних кодексів (зокрема, Галицьке Євангеліє), що поєднували кириличний устав із галицько-волинським орнаментом («тератологічний» стиль).
- **Король Русі (Rex Russiae)** – титул, який отримав Данило Галицький під час коронації 1253 (або 1254) року в місті Дорогичин. Цей акт символічно засвідчив визнання Заходом державного суверенітету Галицько-Волинського князівства й утверджував незалежність від претензій київських і володимирських князів. Після Данила титулом короля користувалися його наступники (Лев, Юрій).
- **Литва (литовська експансія)** – одна з ключових зовнішніх загроз для Галицько-Волинського князівства в другій половині XIII – на початку XIV ст. Після ослаблення князівства через ординську залежність та династичну кризу, литовські князі (Гедимін, Ольгерд) почали захоплювати західно-волинські та північні землі, що призвело до входження їх до складу Великого князівства Литовського (друга половина XIV ст.).
- **Митрополит** – вищий церковний ієрарх на Русі, який очолював митрополію. Галицько-Волинські князі (особливо Юрій Львович) домагалися створення окремої Галицької митрополії, незалежної від київського митрополита (заснована близько 1303 р., проіснувала з перервами до 1347 р.). Це підкреслювало політичну самостійність князівства.
- **Плінфа** – тонка плоска цегла (розміром 30–40×20–25×2,5–4 см), яку використовували в галицькій архітектурі поряд із тесаним каменем. Техніка кладки «зі скритою плінфою» (з вузьким швом розчину) характерна для Успенського собору в Галичі.
- **Православна церква** – панівна християнська конфесія в Галицько-Волинському князівстві, що перебувала в канонічній залежності від Константинопольського патріархату. Церква відігравала важливу роль у зміцненні державності, культурному розвитку (школи, іконопис, літописання) та міжнародних зв'язках (зокрема в переговорах Данила з Римом про унію).
- **Посадник** – урядник, який призначався князем для управління містом і навколишньою округою. На відміну від Новгородської республіки, у Галицько-Волинському князівстві посадник не обирався вічем, а був представником князівської адміністрації.

- **Роман Мстиславич (Роман Галицький) (бл. 1150–1205)** – галицький (1189, 1198–1199) та перший галицько-волинський князь (1199–1205), засновник династії Романовичів. Об'єднав Галицьке та Волинське князівства, успішно воював з половцями та литвою, втручався у справи Польщі. Загинув у битві під Завихвостом. Хроніки називають його «самодержцем усієї Русі».
- **Романський стиль** – архітектурний стиль, що поширився в Галицько-Волинському князівстві в XII–XIII ст. під впливом західноєвропейських традицій. Характерними рисами були використання білого каменю, напівциркульних арок, скульптурного декору. Зразки: Успенський собор у Володимирі-Волинському, церкви в Холмі, залишки палацу Данила в Галичі.
- **Руська правда** – збірка правових норм (звичаєве право), що діяла на всіх руських землях, зокрема й у Галицько-Волинському князівстві, з місцевими доповненнями. Регулювала відносини власності, кримінальні злочини, статус різних верств населення (смердів, закупів, рядовичів, холопів).
- **Скань** – ювелірна техніка, представляє собою ажурне або напаяне візерунчасте мереживо з тонкого золотого чи срібного дроту. У галицько-волинських майстернях сканню прикрашали колти (скроневі підвіски), рясни, оклади Євангелій. Зразки знайдено під час розкопок у Галичі та Холмі.
- **Смерди** – категорія вільного сільського населення, яке сплачувало данину князю та виконувало повинності. У Галицько-Волинському князівстві смерди поступово втрачали особисту свободу й потрапляли в залежність від боярської або церковної вотчини.
- **Тисяцький** – військово-адміністративний урядник, який командував міським ополченням («тисячею») та завідував судовими справами (часто опікувався торгівлею і мірами ваги). Налезав до вищої адміністрації, призначався князем (хоча міг і обиратися вічем у деяких містах).
- **Торгівля (торгові шляхи)** – важлива складова економіки Галицько-Волинського князівства, яке контролювало ділянки шляху «із варяг у греки» (через Західний Буг, Віслу), соляні промисли Галича та волоські шляхи. Князівство торгувало сіллю, хутром, воском, медом, вином, зброєю, сукном з країнами Центральної та Західної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Німеччина), а також з Візантією та Сходом.
- **Угорська експансія** – агресивна політика угорських королів (Андраша II, Бели IV) щодо Галицького князівства в першій половині XIII ст. Угорщина неодноразово втручалася в галицькі міжусобиці, навіть проголошувала свого королевича Коломана «королем Галицьким» (1214). Остаточо угорська загроза була ліквідована Данилом Галицьким після битви під Ярославом (1245).
- **Удільне князівство** – територіальне володіння всередині більшої держави, що перебувало в управлінні молодшого члена князівського роду. Для Галицько-Волинського князівства характерним було співіснування уділів (Перемишль, Луцьк, Берестя, Холм) зі збереженням верховної влади великого князя (спочатку галицького, потім галицько-волинського).
- **Успенський собор у Володимирі-Волинському** – монументальний шестистовпний храм (1160), реставрований князем Володимиром Васильковичем. Мав фресковий розпис, різьблені хори, інкрустовану підлогу з кольорових майолікових плиток. Втрачений у XVI ст., досліджений археологічно.
- **«Хитрець»** – давньоруський термін на позначення архітектора, інженера, ювеліра високої кваліфікації. У Галицько-Волинському літописі згадуються «хитреці», які зводили укріплення Холма (Александр, Авдій), створювали різьблену ікону св. Миколи.

- **Холм** – місто, засноване Данилом Галицьким як нова столиця (близько 1237 р.) після зруйнування Галича монголами. Холм був добре укріплений кам'яними стінами та вежами, у ньому розташовувалися князівський палац, соборна церква Іоанна Золотоустого та єпископська резиденція. У 1253 р. в Холмі, ймовірно, відбулася коронація Данила.
- **Холмська ікона Божої Матері** – головний священний образ князівства, привезений Данилом Галицьким з Володимира-Волинського до нової столиці Холм у 1238 р. За легендою, написана євангелістом Лукою. Вплинула на формування місцевого іконописного канону.
- **Ярлик** – ханська грамота, яка надавала право князю на володіння своїми землями в умовах залежності від Золотої Орди. Галицько-Волинські князі змушені були їздити в Орду для отримання ярлика, що супроводжувалося принизливими церемоніями та сплатою данини.

Тема 3. Культурне життя України другої половини XIV–першої половини XVII століття.

Лекція 6.

Українські землі під владою іноземних держав в XIV–першій половині XVII ст. : соціально-економічний, політичний та культурний розвиток.

Питання:

1. Соціально-політичне становище та культурно-релігійні процеси на українських землях під владою Великого Князівства Литовського (ВКЛ), Польщі, Угорщини, Молдавії, Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства.
2. Берестейська церковна унія та її наслідки для українського суспільства. Полемічна література.
3. Проблеми збереження національної та культурної ідентичності в умовах культурно-релігійного тиску. Реформи Петра Могили.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Берестейська унія (1596 р.)** – релігійна угода, укладена між частиною православних єпископів Київської митрополії та Римсько-католицькою церквою на території Речі Посполитої. Передбачала визнання верховенства Папи Римського, догматів католицизму при збереженні візантійської обрядовості (греко-католицизм). Унія спричинила релігійний розкол українського суспільства та активізувала діяльність православних братств.
- **Братства (православні братства)** – громадсько-політичні, освітні та релігійні організації українського міщанства, що виникли наприкінці XVI ст. і відстоювали національні, культурні й релігійні права українців. Братства засновували школи, друкарні, підтримували освічених діячів, активно залучаючи ренесансні ідеї до національно-культурного відродження. Найвідоміші – Львівське, Луцьке, Київське братства.
- **Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1526–1608)** – князь, український магнат, воєнний, політичний, релігійний і культурний діяч Речі Посполитої. Сучасники називали його «некоронованим королем Русі-України». Був найзаможнішою людиною Речі Посполитої. Йому належало 80 міст, 2760 сіл, а річний прибуток становив близько 10 мільйонів злотих. У 1576 році заснував Острозьку академію (слов'яно-греко-латинську школу) – перший вищий навчальний заклад на українських землях. Створив Острозьку друкарню, де запрошений ним першодрукар Іван Федорович у 1581 році видав Острозьку

Біблію – перше повне друковане видання Святого Письма церковнослов'янською мовою. Виступав головним лідером православної опозиції проти підписання Берестейської церковної унії 1596 року. Фінансував будівництво десятків храмів та монастирів по всій Україні. У 2008 році Помісним собором УПЦ Київського патріархату Василь-Костянтин Острозький був канонізований як благовірний князь.

- **Єзуїти** – члени католицького чернечого ордену (Товариство Ісуса), заснованого Ігнатієм Лойолою. Відомі своєю відданістю Папі Римському, високим рівнем освіти та активною місіонерською діяльністю. Єзуїтські колегіуми були взірцем для Петра Могили при створенні його школи.

- **Іван Федорович (бл. 1520–1583)** – видатний діяч культури, інженер та фундатор книгодрукування на українських землях. У 1572 році майстер переїхав до Львова, де заснував першу постійну друкарню на території сучасної України.

- **Іпатій Потій** – «батько унії», митрополит Київський, один з головних ініціаторів та провідників Берестейської унії. Після смерті Михайла Рогози на початку XVII ст. очолив греко-католицьку церкву, активно пропагуючи ідею унії.

- **Йов Борецький** – український православний церковний діяч, митрополит Київський (1620–1631). Активно боровся за відновлення православної ієрархії, відстоюючи її права перед урядом Речі Посполитої.

- **Києво-Могилянський колегіум / Академія** – вищий навчальний заклад, заснований митрополитом Петром Могилою у 1632 році шляхом об'єднання Київської братської школи та школи при Києво-Печерській лаврі. Викладання велося латиною, студенти вивчали сім вільних мистецтв, філософію, Один із головних осередків поширення ренесансної культури в Україні.

- **Київське Богоявленське братство** – православне церковне братство, засноване в 1615 році. Воно мало власну школу, яка згодом, після об'єднання з лаврською школою, лягла в основу Києво-Могилянського колегіуму.

- **Козацтво** – соціальна верства (стан) на українських та південноросійських землях, сформована наприкінці XV–XVI ст. з утікачів від феодальної залежності, міщан і дрібної шляхти. Займалося військовою справою, промислами, торгівлею. Мало республіканське самоврядування. Виконувало функцію захисту від нападів Кримського ханства та Османської імперії.

- **Люблінська унія (1569 р.)** – політичний договір між Великим Князівством Литовським і Польським Королівством, який створив федеративну Річ Посполиту. Унаслідок унії більшість українських земель (Волинь, Київщина, Поділля, Брацлавщина) були передані зі складу ВКЛ до Корони Польської, що посилювало колонізацію та окатоличення.

- **Львівський «Апостол» (1574 р.)** – перша друкована книга в Україні. Вона містила автобіографічну післямову Федоровича, де він описав свої поневіряння.

- **Львівський «Буквар» (1574 р.)** – перший друкований підручник грамоти на українських землях, укладений для місцевих шкіл.

- **Магдебурзьке право** – міське самоврядування на основі німецького звичаєвого права, поширене в українських містах у складі ВКЛ, Польщі, а також під владою Угорщини (Львів, Кам'янець-Подільський, Київ, Луцьк та ін.). Надавало міщанам право виборного магістрату, власного суду, самоврядування, звільняло від деяких феодальних повинностей.

- **Магнати** – найбагатший і найвпливовіший прошарок шляхти в Речі Посполитій (родини Острозьких, Вишневецьких, Замойських, Потоцьких та ін.). Контролювали величезні латифундії на українських землях, утримували приватні армії, впливали на сейми та королівський двір.

- **Мелетій Смотрицький** – видатний письменник-полеміст, автор «Треносу». У ранній період творчості був одним із найзапекліших критиків унії, проте пізніше перейшов на позиції греко-католицизму.
- **Острозька академія**, заснована близько 1576 року князем Василем-Костянтином Острозьким, стала першим вищим навчальним закладом східнослов'янських народів. Розташована в Острозі на Рівненщині, вона діяла як слов'яно-греко-латинська школа, поєднуючи візантійську та західноєвропейську освітні традиції. Перший ректор – письменник-полеміст Герасим Смотрицький. Академія поєднувала вивчення семи вільних наук (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика, астрономія) та вищих наук – богослов'я, грецької та латинської мов. Острозька академія стала осередком культурно-національного відродження України, готуючи еліту, серед якої – гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Після періоду занепаду на початку XVII ст. (закрита у 1636 р.), академія була відроджена у 1994 році.
- **Острозька Біблія (1581 рік)** – перше повне видання всіх книг Святого Письма (Старого та Нового Завіту) церковнослов'янською мовою. Книга є визначною пам'яткою світової поліграфії XVI століття та найважливішим виданням острозького культурно-освітнього осередку. Надрукована друкарем Іваном Федоровичем за ініціативи та на кошти князя Василя-Костянтина Острозького. Книга великого формату (фоліо) налічує 1256 сторінок (628 аркушів), текст надруковано у два стовпчики. Орієнтовний початковий тираж становив 1000–1500 примірників. До нашого часу в усьому світі вціліло близько 350 примірників.
- **Панщина** – форма феодалної ренти, відробіткова повинність селян на користь землевласника в господарстві (фільварку). Інтенсивно поширювалася на українських землях у складі Речі Посполитої з другої половини XVI ст. (до кількох днів на тиждень), що спричинило соціальне напруження та селянсько-козацькі повстання.
- **Петро Могила (1596–1647)** – архімандрит Києво-Печерської лаври (з 1627 р.), Київський митрополит (1633–1647), засновник Києво-Могилянської академії. Він був ключовою фігурою в проведенні церковної та освітньої реформи, спрямованої на зміцнення православ'я та української культури.
- **Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1582 – 1622 р.)** – видатний український козацький політичний, державний та військовий діяч, полководець, православний шляхтич герба Побуг, гетьман реєстрового козацтва. Організатор успішних походів запорозьких козаків проти Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства, зокрема походу 1618 року на Москву. Відомий меценат православних братств та опікун братських шкіл. Канонізований ПЦУ у 2021 році як святий благовірний гетьман.
- **Петро Скарга** – польський єзуїт, відомий проповідник і полеміст. Його трактат «Про єдність Божої церкви...» (1577 р.) містив програму об'єднання церков під владою Папи Римського, що стала ідеологічною основою для унії.
- **Полемічна література (від грец. Polemikós – «войовничий»)** – література, що виникла у відповідь на Берестейську унію та містила гостру релігійну дискусію між прихильниками (католиками та уніатами) та противниками (православними) об'єднання церков.
- **Православна ієрархія** – система церковного управління, заснована на принципах апостольського спадкоємства та підпорядкування нижчих священнослужителів вищим. У XVII ст. вона була фактично знищена в Україні через насадження унії, і її відновлення стало однією з ключових цілей. Це було досягнуто після багаторічної боротьби православного населення за свої права.
- **«Православне сповідання віри»** – катехізис (книга, що містить основи християнського віровчення), підготовлений під керівництвом Петра Могили в 1640 році.

Він мав на меті дати чітке, систематизоване тлумачення православної догматики та став загально визнаним символічним текстом Православної церкви.

- **«Просвітитель»** – назва наукового гуртка та друкарні, що діяла при Києво-Печерській лаврі за підтримки Петра Могили. «Просвітитель» відіграв визначну роль у розвитку української науки, літератури та книгодрукування. Тут видавалися підручники, богословські трактати та полемічні твори.
- **«Пункти заспокоєння народу руського»** – документ, прийнятий польським сеймом у 1632 році. Він узаконив існування православної ієрархії в Речі Посполитій, повернув православним багато відібраних храмів і маєтностей. Саме після прийняття цих пунктів Петро Могила став законним Київським митрополитом.
- **Реєстрові козаки** – частина українського козацтва, включена до офіційного списку (реєстру) урядом Речі Посполитої (від 1572 р.). Отримувала платню, землі, звільнялася від податків, але зобов'язувалася нести військову службу королю. Чисельність реєстру коливалася (від 300 до 40 000), що викликало соціальне невдоволення та повстання.
- **Реформація (в українських землях)** – сукупність релігійних рухів XVI–XVII ст., спрямованих на оновлення християнства. На українських землях у складі ВКЛ, Польщі та Угорщини (Закарпаття) поширилися кальвінізм, лютеранство, соцініанство (антитринітарії). Реформація сприяла розвитку полемічної літератури, просвітництва, але поступилася місцем контрреформації та унійним процесам. В Україні ідеї Ренесансу та Реформації часто перепліталися, впливаючи на освіту та культурне життя.
- **Риторика** – в античній та середньовічній освіті – це мистецтво красномовства, один із ключових предметів. У Києво-Могилянській академії риториці навчали в спеціальному класі, де студенти опановували закони побудови промов, ораторські техніки та ведення дискусій. Випускники Академії славилися як неперевершені проповідники та майстри полеміки.
- **Річ Посполита (від пол. Rzeczpospolita — «республіка», дослівний переклад латинського Res publica — «спільна справа»)** – це федеративна держава, що утворилася в 1569 році внаслідок об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Вона відігравала ключову роль у Східній Європі та охоплювала значні українські, польські, литовські й білоруські землі.
- **Руська (українська) шляхта** – православна шляхта на українських землях у складі ВКЛ та Польщі (назва походить від «руська земля» – території колишньої Київської Русі). У XV–XVI ст. зберігала православну віру, руську мову (староукраїнську) та звичаї, але поступово полонізувалася та переходила в католицизм для збереження політичних прав після Люблінської унії.
- **Сейм** – станово-представницький орган влади в Речі Посполитій (загальний сейм) та в окремих землях (сеймики). Складався з короля, сенату (магнати та вище духовенство) та посольської ізби (обрані шляхтою послы). Ухвалював закони, податки, війни та мир. Українська шляхта брала участь у волинських, київських та інших сеймиках.
- **Статути Великого Князівства Литовського** – збір законів ВКЛ 1529, 1566 та 1588 рр., що діяли на українських землях (Волинь, Київщина, Чернігово-Сіверщина) у складі ВКЛ, а після Люблінської унії – частково на територіях Корони. Регулювали державне, цивільне, кримінальне та земельне право. Були написані староукраїнською (руською) мовою та закріпили станові привілеї шляхти.
- **«Требник» Петра Могили** – фундаментальна богослужбова книга, видана у 1646 році. Вона уніфікувала порядок відправлення основних церковних потреб (хрещення, вінчання, поховання тощо) та викоринювала місцеві відмінності.

- **«Тренос»** («від грец. *Threnos* – «плач») – полемічний твір Мелетія Смотрицького («Тренос, елей плачу...»), один з найяскравіших за емоційною силою пам'яток полемічної літератури, що оплакує занепад православ'я.
- **Угорське (трансильванське) панування** – період входження окремих українських територій (Закарпаття, Прикарпаття) до складу Угорського королівства та, згодом, Трансильванського князівства (XIV–XVII ст.). Характеризувався поширенням реформації (кальвінізм, унітаріанство), мадяризацією знаті, але збереженням православ'я та русинської ідентичності серед селян.
- **Українська греко-католицька церква (УГКЦ)** – церква, що утворилася внаслідок Берестейської унії. Це східна католицька церква, яка перебуває в повній єдності з Римським престолом, але зберігає візантійський обряд, церковнослов'янську мову та інші східні традиції
- **Українське (козацьке) бароко** – стиль в мистецтві та архітектурі, що поширився в Україні в XVII–XVIII століттях. Характеризується пишністю, складністю форм та багатою орнаментацією. За часів Петра Могили цей стиль набув поширення, зокрема, в храмовому будівництві, де поєднувався з традиціями давньоруського зодчества.
- **Уніатство / Унійне християнство** – напрямок християнства, що виник на основі союзу (унії) між католицькою церквою та православною церквою. Уніатські церкви визнають верховенство Папи Римського, зберігаючи при цьому свою східну обрядовість і традиції
- **Фільварок (від нім. *Vorwerk*)** – велике панське господарство (масток) з орієнтацією на товарне виробництво зерна в Речі Посполитій. Фільваркова система ґрунтувалася на використанні панщини селян. Поширилася в українських землях у другій половині XVI–XVII ст., що призвело до закріпачення селян.
- **Хан** – титул верховного правителя Кримського ханства (з XV ст., васала Османської імперії). Обирався з династії Гераїв (Гіреїв). Здійснював військову, адміністративну та судову владу. Організовував набіги на українські землі (походи за «живим товаром» – ясиром).
- **Церковна реформа Петра Могили** – комплекс заходів, спрямованих на піднесення авторитету та благочестя Православної церкви, підвищення рівня освіти духовенства та централізацію управління.
- **Шкільна драма** – жанр української літератури та театру, що виник у XVI–XVII ст. в братських школах під впливом ренесансної та реформаційної культури. Драми писалися переважно релігійно-моралізаторського змісту, але містили елементи світського гумору та побуту.
- **Яничари (тур. *yeni çeri* – «нове військо»)** – регулярна піхота Османської імперії, сформована з християнських юнаків. У XV–XVII ст. яничарські гарнізони розміщувалися в османських фортецях на українських землях (Очаків, Хотин, Кам'янець-Подільський після 1672 р.). Відзначалися жорстокістю під час придушення повстань.
- **Ясир** – полонені, захоплені під час нападів Кримського ханства та Ногайської орди на українські, польські, московські землі. Ясир перетворювали на рабів (для домашньої роботи, гребців на галерах) або продавали на невільницьких ринках Кафи (Феодосії), Стамбула, Кафи.

Лекція 7.

Українська культура як органічна частина загальноєвропейської культури.

Питання:

1. Вплив та поширення на українських землях культури західноєвропейського Відродження.
2. Реформація та Контрреформація в Україні. Діяльність братств.
3. Поширення книгодрукарства та розвиток освіти на українських землях.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Антропоцентризм** – (від грец. *anthropos* – людина + лат. *centrum* – центр) – філософський принцип епохи Відродження, який проголошує людину центром і найвищою цінністю Всесвіту. На противагу середньовічному теоцентризму, згідно з яким центр світу – Бог, антропоцентризм стверджує самоцінність людської особистості, її творчих здібностей і земного призначення. В українському Ренесансі антропоцентризм проявився у поезії (кінець XV–XVI ст.), де утверджувалася велич і гідність людини.
- **Бароко** (від італ. *barocco* – вигадливий, химерний) – художній стиль, що прийшов на зміну Ренесансу наприкінці XVI – середині XVIII ст. Характеризується грандіозністю, пишністю, динамікою, патетикою, контрастами світла й тіні, поєднанням ілюзорного з реальним. В українській культурі елементи бароко тісно перепліталися з ренесансними традиціями.
- **Вертеп** – вид українського мандрівного лялькового театру, що з'явився в добу Ренесансу. Основою вистав були біблійні сюжети, пов'язані з Різдом Христовим. Вертеп став важливим елементом народної культури, поєднуючи релігійну тематику з елементами світського гумору.
- **Відродження (Ренесанс)** (фр. *Renaissance*, італ. *Rinascimento* – «відродження») – культурно-філософський рух кінця Середньовіччя – початку Нового часу, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності. В українських землях Відродження виявилось в освіті, архітектурі (замки, оборонні споруди), літературі (полемічне письменство, поезія) та образотворчому мистецтві.
- **Гуманізм** (від лат. *humanus* – людський, людський) – ідейна основа культури Відродження, що проголошує найвищою цінністю людину, її гідність, розум, волю та творчі здібності. Гуманізм епохи Відродження утверджував право людини на земне щастя і всебічний розвиток, звільняючи науку, освіту та мистецтво з-під виключного впливу церкви. В Україні гуманістичні ідеї поширювалися через діяльність учених, які здобували освіту в європейських університетах.
- **Друкарство кириличне** – книгодрукування кириличним шрифтом, що набуло поширення на українських землях у добу Ренесансу. Найвідоміший представник – Іван Федорович. У 1574 р. у Львові він видав «Апостол» – першу точно датовану друковану книгу в Україні. Згодом за підтримки князя Костянтина Острозького була заснована друкарня в Острозі, де 1581 р. вийшла Острозька Біблія. Книгодрукування сприяло поширенню освіти та ренесансних ідей.
- **Інтермедія** – невелика сценічна вставка (переважно жартівливого змісту), що виконувалася між актами основної драми в українському шкільному театрі. Її поява пов'язана з розвитком драматургії в XV–XVII ст. під впливом ренесансної культури.
- **Львівська ренесансна школа** – місцева архітектурна школа, що сформувалася у Львові в другій половині XVI ст. за участі італійських архітекторів. Поєднувала стиль Відродження з місцевими будівельними традиціями. Найяскравіший зразок – ансамбль Львівського братства, зокрема Успенська церква та вежа Корнякта.

- **Північне Відродження** – термін, що позначає прояви ренесансної культури в країнах Європи на північ від Італії (Німеччина, Франція, Нідерланди, Англія, Польща тощо). Для Північного Відродження характерне поєднання італійських ренесансних ідей з місцевими національними традиціями. Український Ренесанс розглядається як складова Північного Відродження.
- **Поліморфізм** – властивість української ренесансної літератури, що виявлялася у різноманітності жанрів, стилів і мов (церковнослов'янська, латина, польська, "руська" мова). Поліморфізм відображав синтез автентичних українських та західноєвропейських ренесансних традицій.
- **Ренесансна архітектура** – архітектурний стиль доби Відродження, заснований на формах античної архітектури (симетрія, пропорційність, ордерна система). В Україні ренесансні архітектурні форми поширювалися трьома основними шляхами: через Польщу та Закарпаття, через Словаччину та безпосередньо після пожежі Львова 1527 р.
- **Секуляризація культури** – процес звільнення культури, науки, освіти та мистецтва з-під впливу церкви, характерний для доби Відродження. В українських землях секуляризація виявилася у зростанні ролі світської міської культури, розвитку світської освіти та книгодрукування.
- **Теоцентризм** – (від грец. *Theos* – Бог + лат. *centrum* – центр) – середньовічний філософський принцип, згідно з яким Бог є центром і найвищою цінністю Всесвіту. Протиставляється антропоцентризму епохи Відродження.
- **Український Ренесанс (Українське Відродження)** – культурно-філософський рух на українських землях у XV–XVII ст., що виник під впливом західноєвропейського Ренесансу, але мав власну специфіку, пов'язану з національно-культурними та релігійними особливостями українського суспільства.

Тема 4. Виникнення українського козацтва і Запорозької Січі. Культура українського козацтва

Лекція 8.

Історичне підґрунтя, джерела та традиції українського козацтва.

Питання:

5. Причини та умови формування українського козацтва. Запорозька Січ.
6. Традиції бойового братства, система цінностей козацького світогляду.
7. Реєстрове козацтво: причини виникнення та еволюція.
8. Козацтво як важливий чинник збереження українського православ'я.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Бунчук** – символ влади гетьмана та кошового отамана, древяне з насадженою на нього кулею (часто – позолоченою) та прикріпленим кінським хвостом (рідше – волосом із хвоста яка). Бунчуки зберігалися у бунчужного (бунчужного товариша).
- **Булава** – металева (срібна, позолочена) зброя та один із головних клейнодів — символ гетьманської влади. Розрізнялися булави «військові» (гетьманські) та «перначі» (старшинські).
- **Військо Запорозьке Низове** – офіційна назва запорозького козацтва після укладення Жванецької угоди (1653) та підтверджена в угодах з Московським царством і Річчю Посполитою. Означала автономну військово-політичну спільноту.

- **Вольності козацькі** – сукупність прав, привілеїв та свобод (право обирати старшину, займатися промислами, звільнення від податків тощо), які захищали права козаків як окремого стану суспільства.
- **Гармат (армат)** – гармата або великокаліберна ручна вогнепальна зброя (важкий самопал). На Запорозькій Січі армати використовували для оборони укріплень та на чайках.
- **Гетьман** – керівник козацького війська та автономної козацької держави (Війська Запорозького, Гетьманщини), обраний Генеральною військовою радою. Після 1648 року – верховний правитель, головнокомандувач і верховний суддя на території Гетьманщини.
- **Генеральна старшина** – вища урядова адміністрація Гетьманщини: обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий та бунчужний (згодом також підскарбій). Виконували функції урядових міністрів.
- **Дике поле** — це історична назва малозаселених степових просторів у Східній Європі (між річками Дністер, Дон та Сіверський Донець). Через небезпеку та відсутність постійного населення ці землі тривалий час використовувалися переважно кочівниками. Небезпечні, але багаті на ресурси землі приваблювали втікачів, які згодом сформували Запорозьку Січ та стали основою українського козацтва.
- **Джура** – зброєносець і особистий слуга козака-лицаря (здебільшого старшини або досвідченого козака). Обов'язки: догляд за конем, зброєю, приготування їжі. Сам джура з часом міг стати повноправним козаком.
- **Довбиш** – козацька військова посада у Запорізькій Січі. Довбиш відповідав за звукові сигнали, литаври та організацію зборів (рад). Бив у барабани/литаври, скликаючи козаків на раду, під час тривоги, перед походами або під час зустрічі офіційних осіб.
- **Запорізька Січ (Запорожжя)** – військово-політичний та адміністративний центр українського козацтва у XVI–XVIII ст., розташований за дніпровськими порогами. Складався з укріпленого табору (власне «Січ»), паланок, зимівників та угідь.
- **Зимівник** – господарче хуторське поселення запорозького козака, де він мешкав з родиною поза Січчю (у XVIII ст. — основа приватновласницького господарства).
- **Клейноди** – військові регалії козацтва, символи влади: булава, бунчук, хоругва, печатка, перначі, литаври, каламар та ін. Без клейнодів військо вважалося «неповноважним».
- **Кобзар** – народний співець-бандурист, часто з-поміж козаків-інвалідів або сліпців, який виконував думи (історико-героїчні епічні пісні про козаччину).
- **Козак (від тюрк. qazaq — «вільна людина», «шукач пригод» або «вигнанець»)** – особисто вільний воїн, що ніс службу за звичаєвим правом. Належав до козацького стану зі своїми правами, судом, виборним урядуванням.
- **Козацька рада** – загальні збори козацької громади. Різновиди: *військова рада* (найвищий орган, на якому обирали кошового, суддю, писаря, осавула), *старшинська рада* (дорадчий орган при гетьмані / отамані), *генеральна рада* (з 1650-х — на Гетьманщині, з участю полковників і сотників).
- **Курінь** – 1) військово-адміністративна одиниця на Січі (38 куренів у так званій «Новій Січі»), що складалася з козаків-«курінників»; 2) житлова будівля (довгий барак) на території Січі.
- **Низовики** – запорозькі козаки, які постійно перебували на території за порогами («на Низу»), на відміну від «городових» (козаків прикордонних міст Речі Посполитої).

- **Обозний (генеральний)** – найвища старшинська посада після гетьмана. Керував артилерією, організацією обозу, табором у походах. У разі відсутності гетьмана виконував його обов'язки.
- **Осавул (генеральний та полковий)** – помічник гетьмана або полковника, відповідав за стрій, охорону, табірне розташування, підтримання дисципліни, виконання вироків.
- **Паланка** – адміністративна одиниця та фортеця на Запоріжжі (у XVIII ст. їх було 8), аналог полку на Гетьманщині. Паланкою керував полковник.
- **Пернач (шестопер)** – різновид булави з кількома граненими лезами, символ полковничої або сотницької влади.
- **Писар (військовий, генеральний)** – посадова особа, відповідальна за діловодство, ведення реєстрів (компутів), зберігання печатки та документів. Часто виконував функції голови канцелярії та секретаря ради.
- **Реєстрові козаки** – козаки, внесені до офіційного реєстру (списку), що фінансувалися та визнавалися державою (Річчю Посполитою, згодом – Московським царством). Отримували платню, зброю, привілеї, але не могли самостійно збільшувати реєстр (зазвичай він складав від 500 до 6000 осіб).
- **Сагайдак** – комплект лучника або арбалетника: лук з налуччям, сагайдак (футляр для стріл) та цибуля (тятива).
- **Січовик** – повноправний козак, прийнятий до Січі після випробувань (стрільба, шаблювання, плавання, знання звичаїв тощо). Мав право голосу на раді та обіймати посади.
- **Сотня** – адміністративно-територіальна та військова одиниця в козацькому полку (на Гетьманщині — до 20 сотень). Очолювалась сотником.
- **Старшина** – привілейований прошарок козацтва: військова, адміністративна та судова еліта (від сотників до генеральної старшини). З другої половини XVII ст. поступово формує козацьку шляхту.
- **Суддя (військовий)** – один із керівників запорозької громади, що здійснював судочинство на основі звичаєвого права («Лицарського статуту»). Не міг бути повторно обраний до іншої посади (окрім кошового).
- **Товариство** – спільнота запорозьких козаків, об'єднана принципами військового братерства, взаємодопомоги та підпорядкування виборній владі. Також – взаємозвернення козаків: «пане-товаришу».
- **Хорунжий (генеральний або полковий)** – особа, що носила та оберігала полкову (військову) корогу (хоругву). Символічна, але важлива посада, часто доручалася молодим шляхетним козакам.
- **Чайка** – велике вітрильно-весельне судно запорозьких козаків (довжина до 20 м, місткість до 60–70 осіб). Мало обшивку з липового або вербового лубка, запасні борти (очеретяні в'язки для непотоплюваності). Використовувалося для морських походів на Чорне море (до Стамбула, Синопа, Трапезунда).
- **Шабля** – основна холодна зброя козака, особливо «козацька шабля» зі загнутим лезом (навершя могло бути відкритим або закритим). Володіння шаблею вимагало років тренувань; втрата шаблі вважалася безчестям.
- **Ясир** – полонені (в основному слов'яни, молдовани тощо), захоплені під час нападів і використовувані для викупу, обміну або рабської праці. Козаки звільняли ясир з турецьких галер і фортець.

Лекція 9.

Культура українського козацтва та її вплив на систему національних цінностей українського народу.

Питання:

4. Створення козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини), її устрій та традиції.
5. Культурні процеси козацької доби.
6. Відображення доби козацтва в українському фольклорі.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Автономія Гетьманщини** – право Лівобережної України (Гетьманщини) на самоврядування, власне законодавство, суд, фінансову систему та військо у складі Московської держави (згодом Російської імперії) після 1654 р. Фактично обмежувалася протягом XVIII ст. та ліквідована Катериною II.
- **Бандура** – струнний щипковий музичний інструмент, супутник кобзарів та лірників. Супроводжував виконання дум та історичних пісень.
- **Байда** – народна назва князя Дмитра Вишневецького, засновника першої Запорозької Січі на острові Мала Хортиця (1556 р.). Герой однойменної історичної пісні «Ой, на горі та й женці жнуть» та численних переказів.
- **Березневі статті 1654 р.** – угода між гетьманом Богданом Хмельницьким та московським посольством, що визначила умови переходу Війська Запорозького під протекторат московського царя. Передбачала збереження козацького війська (60-тисячний реєстр), прав старшини, автономію гетьманської адміністрації та неприпустимість втручання московських воєвод у внутрішні справи України.
- **Булава** – найголовніший символ гетьманської влади. Це жезл у вигляді кулі або груші на держаку, виготовлений із срібла, позолочений, часто оздоблений коштовним камінням. Її вручали гетьману як знак військової та державної верховної влади. Без булави гетьман не мав права видавати накази.
- **Бунчук** – давній символ військової влади тюркського походження. Являв собою довге дерев'яний держак з прикріпленим на вершні (позолоченою кулею) та кінськими хвостами (звичайно білого, чорного або рудого кольору), які звисали донизу. Бунчук носили перед гетьманом як знак його командування військом. Іноді його використовували поряд із прапором.
- **Військо Запорозьке** – офіційна назва збройних сил та адміністративно-політичної структури, що лежала в основі Козацької держави. Охоплювало як реєстрове козацтво, так і територію, населення та органи влади. Термін використовувався в документації та дипломатичному листуванні гетьманів.
- **Військо Запорозьке (Гетьманщина)** – українська козацька держава, сформована в середині XVII ст. (1648–1780-ті рр.) внаслідок Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Вона базувалася на республіканських засадах, самоврядуванні та військовій структурі, охоплюючи значні території Наддніпрянщини.
- **Гетьман (у фольклорі)** – виборний керівник козацького війська та держави. У фольклорі постають образи Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Сагайдачного, П. Дорошенка, І. Сірка – з кожним із них пов'язаний певний цикл пісень та легенд.
- **Гопак** – козацький танець-змагання (імпровізація), що виконувався після вдалих походів. Відображає волелюбний, войовничий характер козацтва. Часто згадується в піснях і переказах.

- **Гуляй-поле** – умовна назва незаселених степових просторів, якими вільно пересувалися козаки. У фольклорі символізує безмежну волю, козацьку вольницю.
- **Дума** – великий епічний жанр козацького фольклору (речитативна пісня-оповідь). Виконувався кобзарями та лірниками. Основні теми: героїчна смерть козаків, турецька неволя, визвольна боротьба (наприклад, «Дума про Самійла Кішку», «Плач невільника»).
- **Запорозька Січ (у фольклорі)** – центр козацької держави та колиска лицарства. У фольклорі — ідеалізований образ братерства, де панує звитяга, справедливість і взаємодопомога.
- **Історична пісня** – жанр козацького фольклору, що відтворює реальні події XVI – XVIII ст. (походи, битви, повстання тощо). Відзначається документальністю, але допускає художню вигадку («Пісня про Морозенка», «Зажурилась Україна»).
- **Клейноди, козацькі клейноди (від нім. Kleinod – коштовність, символ влади)** – це сукупність військових, державних і судових регалій, які символізували верховну владу гетьмана та Генеральної військової канцелярії в Українській козацькій державі. Вони використовувалися під час церемоній, у бою та в адміністративному управлінні. Втрата клейнодів вважалася найтяжчою ганьбою.
- **Клейноди (у фольклорі)** – символи козацької влади (бунчук, прапор, булава, печатка, литаври). У піснях і легендах їх втрата символізує занепад Січі, а здобуття – звитягу.
- **Кобза** – старовинний лютнеподібний струнний інструмент (попередниця бандури). Використовувалася кобзарями для супроводу дум.
- **Кобзар** – мандрівний співець-бандурист, що виконував думи, пісні, перекази. Був зберігачем національної пам'яті; постать сакральна, часто наділена даром передбачення.
- **Козак (у фольклорі)** – вільна, озброєна людина, що несла військову службу в степових районах України. У фольклорі – ідеал мужності, лицарської честі, відваги, патріотизму.
- **Лірник** – співець, який супроводжував свій спів грою на лірі. Поряд із кобзарем виконував думи та релігійні псалми, часто був незрячим.
- **Литаври** – великі металеві (мідні або срібні) парні барабани у формі півкуль, обтягнуті шкірою. Звук литавр сповіщав про важливі події: скликання ради, бойову тривогу, перемогу або смерть гетьмана. Литаври були символом військової слави та гетьманського достоїнства. До них ставилися як до священних речей.
- **Люлька (тютюнова)** – неодмінний атрибут козака в побуті та фольклорі. Символізує дозвілля, товариськість, а також незворотність долі (як у пісні «Ой, у лузі червона калина»).
- **Морозенко (у фольклорі)** – народний герой, козацький ватажок, персонаж, що втілює риси багатьох захисників. Герой однойменної думи та пісні, підступно вбитий ворогами уві сні.
- **Отаман (у фольклорі)** – виборний керівник козацького загону (коша, куреня). У фольклорі часто протиставляється старшині-«дуку» як батько-заступник простих козаків.
- **Печатка** – металевий (золотий або срібний) штамп із вирізьбленим гербом Війська Запорозького (козак із рушницею) та написом. Слугувала для засвідчення державних документів – універсалів, листів, договорів. Без прикладання печатки документ вважався недійсним. Вона була символом судової та адміністративної влади.
- **Побратимство** – звичай побратання двох або більше козаків («хрестових братів»). У піснях та переказах оспівується як священний союз вірності, не менш міцний за кровний.

- **Прислів'я та приказки козацькі** – короткі фольклорні вислови, що відображають козацьку мораль («Немає правди на світі»; «Дав козак слово – дасть і голову»; «Де козак, там і слава»).
- **Самійло Кішка** – гетьман реєстрового козацтва, герой думи та численних переказів. Символ визволення з неволі та незламного козацького духу.
- **Сірко (Іван Сірко)** – кошовий отаман Запорозької Січі, народний месник і полководець. Герой легенд, анекдотів та пісень, де постає як мудрий воїн-чарівник (характерник).
- **Сурми (труби)** – довгі металеві духові інструменти (срібні або мідні), часто з прапорцями. Використовувалися для подавання сигналів у війську (збір, похід, атака, відступ). Сурми символізували військову могутність гетьмана та силу козацького війська.
- **Товариство** – козацька громада (військо), заснована на рівності, взаємодопомозі та спільному володінні майном. У фольклорі протиставляється панському або іноземному гнобленню.
- **Універсал** – нормативно-правовий акт вищої влади в Гетьманщині (гетьмана або Генеральної ради). Мав силу закону. Регулював земельні відносини, податки, судочинство, адміністративний устрій та соціальні питання. Розрізняли універсали «генеральні» (загальні) та «спеціальні» (індивідуальні).
- **Характерник** – міфологізований образ козака-чарівника, наділеного надприродними здібностями (невразливість, уміння перекидатися, зупиняти кулі). Поширений у легендах і переказах Запорозжя.
- **Хоругва, корогва (прапор)** – велике полотнище (зазвичай малинового або червоного кольору) із зображенням герба, хреста, архангела Михаїла або інших релігійних чи військових символів. Хоругва була знаком єдності війська та держави. Її освячували, і вона вважалася військовою святинєю. Гетьманська хоругва завжди була поруч з ним у бою.
- **Шабля (у фольклорі)** – основна холодна зброя козака. У фольклорі виступає знаком лицарської гідності, уособлює козацьку силу та правду («Не дурно шабля при боку»).

Змістовий модуль 2. Нова історія України

Тема 5. Культурне та церковне життя в українських землях другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Внутрішня та зовнішня політика Гетьманщини. Меценати. Розвиток Українського (козацького) бароко. Руїна. Іван Виговський. Гадяцький договір 1658 р. Велике Князівство Руське. Чорна рада під Ніжином 1663 р. Петро Дорошенко. Корсунська угода 1669 р. Андрусівське перемир'я. Дем'ян Многогрішний. Турецько-татарська експансія. Іван Самойлович. Великий згін. Слобожанщина. Іван Мазепа. Українсько-шведський союз 1708 р. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Іван Скоропадський. Павло Полуботок. Козацькі літописи. Данило Апостол. Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини. Кирило Розумовський. Руйнація Нової (Підпільненської) Січі 1775 р. Закріпачення селян. Руйнація полково-сотенного устрою на Слобожанщині та Лівобережжі. Друга Малоросійська колегія.

Лекція 10. Культурне та церковне життя в українських землях у другій половині XVII – в першій половині XVIII ст.

Питання:

1. Культура доби Гетьманщини. Меценатська діяльність українських гетьманів.
2. Українське бароко та його національна специфіка.
3. Козацькі літописи: видатні пам'ятки літератури початку XVIII ст.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Академія Києво-Могилянська** – вищий навчальний заклад, заснований в 1632 р. на базі Київського колегіуму митрополитом Петром Могилою. У період другої половини XVII – першої половини XVIII ст. перетворилася на один із головних наукових та культурних центрів Східної Європи, де навчалися майбутні церковні діячі, філософи, письменники та гетьмани. Викладання велося латиною, в академії вивчали поетику, риторіку, філософію та богослов'я.
- **Бароко козацьке (українське, мазепинське)** – стильовий напрям в архітектурі, образотворчому мистецтві та літературі, що поєднав європейські барокові форми з національними традиціями та козацькою символікою. Характерні риси: динамічність, пишній декор, поєднання церковної та військової символіки (гармати, клейноди). Найяскравіший вияв — так звані «козацькі» п'ятиярусні іконостаси та грушоподібні бані.
- **Гравюра українська** – вид друкованої графіки, що досягнув розквіту завдяки діяльності Києво-Печерської лаври та інших друкарень. У другій половині XVII ст. провідними майстрами були Ілля (Олександр) Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. Гравюри ілюстрували релігійні книги, панегірики та шкільні підручники, поширюючи українське мистецтво за межі держави.
- **Григорій Грабянка († після 1738)** – автор «Літопису Григорія Грабянки» (бл. 1710), полковник гадяцький. Його твір став популярним через патріотичне звучання та компіляцію джерел.
- **Джерела козацьких літописів** – хроніки, щоденники, універсали, листи, усні перекази, польські та українські праці. Автори часто вільно поводитися з фактами.
- **Друкарня Києво-Печерської лаври** – найбільший видавничий центр України XVII–XVIII ст. Заснована у 1615 році, у другій половині XVII ст. випускала полемічну, богослужбову та навчальну літературу. Лаврська друкарня мала монополію на видання «Синопису» (1674) та «Патерика» (1702), які формували історичну пам'ять української еліти.
- **Жанр літопису** – історико-літературний жанр, що поєднує риси хроніки (погодний запис подій) та літературної оповіді. Козацькі літописи виходять за межі сухого літописання, містять оцінки, рефлексії, моралізаторство.
- **Козацькі літописи** – умовна назва трьох визначних історіографічних пам'яток початку XVIII ст.: «Літопис Самовидця», «Літопис Григорія Грабянки», «Літопис Самійла Величка». Вони охоплюють події від козацько-польських війн до початку XVIII ст. і є основою національної історичної свідомості.
- **Колегіуми** – середні та вищі навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії. У досліджуваний період виникли Чернігівський (1700), Харківський (1726) та Переяславський (1738) колегіуми. Вони готували священників, вчителів та урядовців, сприяючи поширенню освіти на Лівобережжі та Слобожанщині.
- **Літописання козацьке** – історичні твори, створені козацькою старшиною або духовними особами в кінці XVII – на початку XVIII ст. Головні пам'ятки: «Літопис Самовидця» (події до 1702 р.), «Літопис Григорія Грабянки» (історія козацтва від початків до 1709 р.) та «Літопис Самійла Величка» (найоб'ємніший, з численними документами). Вони утвердили образ козацтва як лицарського стану.

- **Літопис Григорія Грабянки (бл. 1710)** – твір, структурований як «клейнодова книга» (за зразком польських гербовників). Складається з передмови, основної частини, списків полковників і гетьманів. Прославляє козацтво як окремий народ.
- **Літопис Самійла Величка (бл. 1720)** – найбільш багатий і найсуперечливіший козацький літопис. Містить вигадані документи, діалоги, промови. Охоплює 1648–1700 рр. Яскравий зразок барокової прози з патріотичною ідеєю.
- **Літопис Самовидця (бл. 1700–1705)** – найдавніший із козацьких літописів. Охоплює 1648–1702 рр. Характеризується стриманістю, фактичною точністю, сучасністю описаних подій. Ймовірний автор – козацький старшина Роман Ракушка.
- **Панегірик** – урочистий хвалебний твір, поширений у шкільній літературі та при дворі гетьманів. Друкувався у вигляді книг або плакатів (тезисів) з гравюрами. Приклади: «Євхаристиріон» (1691) до привітання гетьмана І. Мазепи, «Благодатній літ» (1750) С. Тодорського. Панегірики виконували пропагандистську та естетичну функції.
- **Партесний спів** – багатоголосий хоровий спів, що витіснив давній одноголосий знаменний розспів у другій половині XVII ст. Виконувався партіями (голосами) – дискант, альт, тенор, бас. Розквіт партесного пов'язаний з діяльністю композиторів Миколи Дилецького (автор «Граматики музикальної» — першого підручника з гармонії) та Германа Леватовського.
- **Полемічна література** – публіцистичні твори, що продовжували традиції суперечок між православними та уніатами/католиками. У другій половині XVII ст. гострота суперечки дещо спала, проте питання про «київське православ'я» та його стосунки з Москвою залишалося ключовим.
- **Поетика і риторика** – основні дисципліни, що викладалися в колегіумах. Поетика навчала складати вірші (переважно латинські та польськомовні силабічні вірші). Риторика — мистецтву церковного та світського красномовства. Найвідоміші підручники: «Поетика» Феофана Прокоповича (1705) та «Риторика» Йоанікія Галятовського.
- **Просвітительство церковне** – діяльність вищого духовенства, спрямована на підвищення рівня освіченості священників та пастви. Митрополит Варлаам Ясинський та його наступники засновували школи при монастирях, збирали бібліотеки, підтримували друкарні. Характерною рисою був антикатолицький та водночас антимосковський (до реформ Никона) консерватизм.
- **Руїна (1657–1687)** – період громадянських воєн, іноземних інтервенцій та занепаду Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького. Козацькі літописи (особливо Самовидця та Величка) – головні наративні джерела про Руїну.
- **Самійло Величко (1670–після 1728)** – канцелярист Війська Запорозького, автор однойменного літопису. Використав десятки джерел (листи, щоденники, хроніки), але доповнив їх вигаданими вставками. Трагічне закінчення літопису пов'язане з поразкою під Полтавою.
- **Самовидець (невідомий автор)** – назва походить від того, що оповідач постійно наголошує: «як самовидець скажу». Літопис цінний безпосередніми свідченнями учасника подій 1650–1660-х років.
- **Синопис (Київський)** – компілятивний підручник з історії, виданий у Києво-Печерській лаврі 1674 року (авторство приписують Інокентію Гізелю). Перше систематичне викладення історії Східної Європи від часів Київської Русі до XVII ст., де обґрунтовувалося походження московських царів від київських князів.
- **Старообрядництво** – релігійний рух, що виник після реформ патріарха Никона (1653–1656). Частина старообрядців («вигівці» та «поморці») втікала на територію

Гетьманщини (Стародубщина, Ветка) та Слобідську Україну, засновуючи власні громади. Це вплинуло на культурний ландшафт північно-східних українських земель.

- **Старшинське літописання** – напрям в українській історіографії, де авторами виступала козацька старшина. Вона мала власну політичну позицію, яка впливала на добір і трактування фактів.
- **Театр шкільний (вертеп)** – форма театрального дійства, що виникла в академічному середовищі. Власне, «вертеп» (пересувний ляльковий театр на різдвяну тематику) набув поширення наприкінці XVII – на початку XVIII ст. У колегіумах ставилися живі алегоричні драми (мораліте) на біблійні сюжети та злободенні теми (наприклад, «Володимир» Феофана Прокоповича).
- **Унійна церква (Греко-католицька)** – церковна структура, створена Берестейською унією 1596 року. У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. вона продовжувала поширюватися на правобережних українських землях (під владою Речі Посполитої). Важливими осередками культури унії стали Львівський (знову відновлений у 1708 р.) та Володимирський собори, а також Почаївський монастир. Унійне духовенство створювало власну літературу та школи.
- **Філософія києво-могилянська** – синкретичний напрям, що поєднував схоластичну традицію (Арістотель, Тома Аквінський) з ренесансним гуманізмом та православною патристикою. Викладалася на філософському факультеті академії протягом двох років. Представники: Інокентій Гізель (автор курсу «Opus totius philosophiae»), Йосиф Кононович-Горбацький, Стефан Яворський.
- **Хронограф** – жанр середньовічної історичної прози, який поєднував виклад подій за роками з біблійними та античними паралелями. Вплив хронографів відчутний у літописах Величка (екскурси в давню історію).
- **Художній метал** – галузь декоративно-ужиткового мистецтва (кування, лиття, карбування), яка досягла високого рівня завдяки замовленням церкви та козацької старшини. Зразки: мідні казани, срібні оклади ікон (роботи майстрів-«сріблярів»), хрести, панагії. Центрами були Київ, Новгород-Сіверський, Глухів.
- **Церковна реформа Петра I** – комплекс заходів 1721 року, яким було скасовано патріаршество в Російській імперії та створено Духовний регламент. Для України це означало поступове підпорядкування Київської митрополії Святійшому Синоду (з резиденцією в Санкт-Петербурзі), обмеження прав лавр та позбавлення гетьманів впливу на церковні призначення (після справи митрополита Варлаама (Ванатовича) 1727 р.).
- **«Чернігівське бароко»** – регіональний різновид українського бароко, що сформувався навколо архітектора Йоганна Баптиста Зауера та єпископа Лазаря Барановича. Характерні пам'ятки: Троїцький собор Чернігівського колегіуму (1679–1689) із впливами голландського класицизму, Єлецький монастир. Відзначається стриманішим декором порівняно з київськими пам'ятками.
- **Шпиталі (богадільні)** – благодійні установи при монастирях та братствах, які в досліджуваній період активно розбудовувалися за сприяння гетьманів (особливо Івана Мазепи) та старшини. Утримували інвалідів, людей похилого віку, надавали медичну допомогу. Поєднували функції лікарні, притулку та школи для сиріт.

Тема 6. Становище українських земель та розвиток української культури під владою Російської та Австро-Угорської імперії (друга половина XVIII – початок XX ст.)

Експансія Російської імперії в Північному Причорномор'ї. Ліквідація Кримського ханства. Колонізація земель Півдня. Поділи Речі Посполитої. Реформи Марії-Терезії та Йосипа II. Початок промислового перевороту. Кримська війна. Реформи Олександра II. Українське національне відродження. «Історія русів». Розвиток освіти. Університети. Романтизм. Класицизм. «Руська трійця». «Весна народів» 1848 р. Кирило-Мефодіївське братство. «Хлопомани». Громадівський рух. Валувєвський циркуляр 1863 р. Емський указ 1876 р. «Братство тарасівців». Перші українські партії. Народовці. «Просвіти». Москвофіли. «Нова ера». Загальне виборче право для чоловіків 1907 р. Російська революція 1905-07 рр. Парламентаризм. Український модерн. Імпресіонізм.

Лекція 11. Передумови та початок українського національно-культурного відродження (кінець XVIII – поч. XIX ст.)

Питання:

1. Сутність та періодизація процесу українського національного відродження кінця XVIII – початку XIX ст.
2. Романтизм та його вплив на українське національне відродження.
3. Новгород-Сіверський гурток. Діяльність Василя Капніста.
4. Зародження нової української літератури. Іван Котляревський.
5. «Слобожанське відродження». Г. Квітка-Основ'яненко та ін.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Аматорський театр** – форма сценічного мистецтва, що розвивалася в поміщицьких садибах та навчальних закладах (передусім у Харківському колегіумі). Сприяв популяризації української мови та побуту через інтермедії та п'єси (наприклад, «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник» І. Котляревського). Став важливим осередком формування нової української ідентичності.
- **Балада** – улюблений романтичний жанр із фантастичним, історичним або побутовим сюжетом; в українській літературі розробляли П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, Т. Шевченко.
- **Бурлеск (від фр. Burlesque – жартівливий)** – стилістичний прийом, заснований на комічному невідповідності високого змісту низькій формі або навпаки. У «Енеїді» І. Котляревського бурлеск виявився у перелицьованні античного епосу в український побутовий контекст, що стало засобом утвердження національної гідності через сміх.
- **Відродження (українське національно-культурне відродження)** – історичний процес кінця XVIII – першої половини XIX ст., спрямований на відновлення української мови, літератури, історичної пам'яті та культурної самобутності після періоду асиміляції та русифікації.
- **«Грамматика малоросійського нарiччя»** – одна з перших спроб нормалізації української мови (О. Павловський, 1818). Фіксувала фонетичні, морфологічні та синтаксичні особливості, що сприяло переходу від уявлення про українську мову як «сільський діалект» до визнання її самостійною лінгвістичною системою.
- **Гребінка, Євген** – український романтик-байкар, перекладач, видавець альманаху «Ластівка» (1841), який гуртував письменників навколо національної ідеї.
- **Дворянське українофільство** – суспільний рух серед нащадків козацької старшини та шляхти, які зберігали ностальгію за втраченою автономією Гетьманщини. Його представники (М. Максимович, родина Галаганів, Тарновських) збирали фольклор, старожитності, фінансували видання книг. Мало аристократичний, кабінетний характер, але заклало підвалини професійної україністики.

- **«Енеїда» Івана Котляревського** – поема (перші три частини опубліковано 1798 р. у Петербурзі без відома автора), яка вважається початком нової української літератури. Написана живою народною мовою, вона легітимізувала українське слово як носія високої культури, подолавши комплекс «неповноцінності» щодо російської та польської мов.
- **Жанри романтичні** – балада, дума, історичний роман, поема, елегія, ліричний вірш, які заступили місце класицистичних ода і трагедії, даючи простір почуттям та історії.
- **«Історія Русів»** – анонімний історичний твір (імовірно, кінець XVIII ст.), що зіграв роль «національного міфу». У ньому обґрунтовувалася давність українського народу, його державницькі традиції (Київська Русь, Гетьманщина) та права на самовизначення. Вплинув на світогляд Кирило-Мефодіївського братства та українських романтиків.
- **Квітка-Основ'яненко, Григорій** – один із фундаторів української романтичної прози, автор повістей із народного життя («Маруся», «Козир-дівка»), поєднував сентименталізм із романтичною ідеалізацією селянства.
- **«Малоросійство»** – термін, запроваджений імперською адміністрацією для позначення українського народу як етнографічної частини «єдиної російської нації». У кінці XVIII — на початку XIX ст. більшість освічених українців сприймали цю назву як нейтральну регіональну ідентичність. Лише згодом відбувається її критичне переосмислення як колоніального конструкту.
- **Народність** – базовий принцип романтизму, згідно з яким справжнє мистецтво виростає з народної творчості, мови, звичаїв і вірувань. В українському відродженні став головним критерієм національної самобутності.
- **Національне пробудження** – рання фаза національного руху, характерна для бездержавних народів Європи. Включає: а) збирання фольклору; б) кодифікацію мови; в) створення художньої літератури; г) написання національної історії. В Україні ці етапи розпочалися саме наприкінці XVIII ст.
- **Просвітництво** – ідейна течія XVIII ст., що вплинула на раннє українське відродження через акцент на освіті, раціоналізмі та критиці забобонів. Водночас українське просвітництво мало свою специфіку: воно зверталось не до абстрактного «народу», а до конкретної народної мови та побуту (Г. Сковорода, І. Котляревський).
- **Романтизм** – літературно-мистецький напрям першої чверті XIX ст., який (на відміну від класицизму) утвердив цінність національно-історичного коріння, народної поезії, «духу народу». У європейському контексті дав поштовх національним рухам; в Україні його вплив позначився на творчості харківських романтиків (І. Срезневський, М. Костомаров).
- **Русифікація** – політика російського самодержавства, спрямована на нівелювання мовно-культурних відмінностей національних окраїн. Наприкінці XVIII ст. виявлялася в забороні української мови в діловодстві, нав'язуванні православ'я синодального зразка, переселенні російських чиновників і поміщиків. Саме як реакція на цю політику відбувається культурне відродження.
- **Сентименталізм** – напрям в літературі та культурі другої половини XVIII ст., який звернув увагу на внутрішній світ простої людини, її почуття та побут. В українському контексті сприяв гуманізації образу селянина (наприклад, у творах Г. Квітки-Основ'яненка), долаючи зневажливе ставлення до «мужика».
- **Слобожанщина** – історико-географічний регіон (сучасні Харківська, частини Сумської, Донецької областей), який у кінці XVIII — на початку XIX ст. став осередком культурного відродження завдяки відносній толерантності місцевої адміністрації, діяльності Харківського університету (заснований 1805 р.) та відсутності потужної польської шляхетської традиції.

▪ **Українське національне відродження (кінець XVIII – початок XIX ст.)** – перший, «етнографічний» етап тривалого процесу формування модерної української нації. Характеризується: а) збиранням фольклору (М. Цертелев, М. Максимович); б) виданням граматик та словників; в) появою нової літератури народною мовою; г) початком історичних досліджень (Д. Бантиш-Каменський). Політичні вимоги ще не висувуються, головна мета – культурне самозбереження.

▪ **Фольклоризм** – свідоме використання усної народної творчості в професійній літературі та мистецтві. На початку XIX ст. набув рис наукового підходу (запис пісень, дум, переказів). Важливу роль відіграв збірник «Малоросійські пісні» (М. Максимович, 1827 р.), який утвердив думку про багатство та самоцінність української усної традиції.

Лекція 12. Розвиток української культури на Наддніпрянщині (XIX – поч. XX ст.)

Питання:

1. «Академічний період» українського національного відродження. Розвиток української етнографії.
2. Розвиток освіти на українських землях в XIX ст. Заснування університетів.
3. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
4. Громадівський рух та його вплив на українське відродження.
5. Провідні течії розвитку культури XIX ст. Класицизм. Реалізм.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

▪ **Ампір** – стильове завершення класицизму в архітектурі та декоративно-прикладному мистецтві першої третини XIX ст. В українській архітектурі проявився у створенні адміністративних будівель, соборів і садиб (наприклад, ансамбль Контрактового дому в Києві, реконструкція Потьомкінського палацу в Кременчуці). Характерні риси: монументальність, військова символіка (ліктори, орли), чітка симетрія.

▪ **Валуєвський циркуляр (1863 р.)** – урядовий акт Російської імперії, який забороняв видання релігійної та навчальної літератури українською мовою (крім художньої літератури). Викликав активізацію підпільної роботи громад.

▪ **Візуальний реалізм у живописі** – напрям, що вимагав правдивого, позбавленого ідеалізації зображення побуту, природи, соціальних контрастів. В українському мистецтві другої половини XIX ст. представлений картинами Т. Шевченка («Катерина», «Селянська родина»), М. Пимоненка («Свято Івана Купала»), які фіксують реальне життя селян і міщан.

▪ **Вільні слухачі** – особи, які відвідували лекції в університеті без права складання іспитів і отримання диплома. У XIX ст. цей статус часто використовували жінки (яким заборонялося бути студентками) та особи, які не мали формального права на вступ через станове або вікові обмеження.

▪ **Громади** – неформальні товариства української інтелігенції, що виникли в 1850–1860-х роках (Київ, Харків, Одеса, Полтава, Чернігів). Займалися культурництвом, збиранням фольклору, видавництвом заборонених книг.

▪ **Громадівці** – члени громад, переважно різночинна інтелігенція: вчителі, лікарі, студенти, письменники. Виступали за поступове національне відродження через освіту та культуру.

▪ **Драгоманів Михайло** – видатний теоретик громадівського руху. Розробив концепцію політичного федералізму, критикував вузьке культурництво, закликав до поєднання національної ідеї з соціальною справедливістю.

- **Емський указ (1876 р.)** – найжорсткіша заборона українського друку (художньої літератури, нот, театру, імпорту книг). Змусив громади перейти до глибокої конспірації та перенести видавничу діяльність за кордон (Женева, Львів).
- **Етнографічний реалізм** – різновид реалістичного письма, що зосереджується на детальному описі народних звичаїв, обрядів, одягу, житла та мови. Характерний для прози Г. Квітки-Основ'яненка («Маруся»), О. Стороженка, П. Куліша. Межує з натуралізмом, але зберігає просвітницький пафос.
- **Ідилія** – жанр класицистичної літератури, що зображує гармонійне, безтурботне життя на лоні природи, часто ідеалізоване. В українській культурі риси ідилії має «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка, де селянське життя показане крізь призму патріархальної гармонії, без глибоких соціальних конфліктів.
- **Київський університет св. Володимира** – другий університет на території Наддніпряни, заснований в 1834 р. Розташовувався в Києві, мав 4 факультети: філософський (згодом історико-філологічний та фізико-математичний), юридичний, медичний. Відіграв визначну роль у розвитку українознавства, незважаючи на цензурні обмеження (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.).
- **Кирило-Мефодіївське братство** – таємне політичне товариство 1845–1847 рр., що поєднало романтичний месіанізм із програмою слов'янської федерації та національного визволення України. Ідеологи – М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко.
- **Класицизм** – художній напрям, що панував у європейській культурі XVII–XVIII ст., а в Україні – переважно в кінці XVIII – першій третині XIX ст. Орієнтувався на античне мистецтво як на зразок, вимагав чіткої ієрархії жанрів, симетрії, раціоналізму, відповідності правилам «трьох єдностей» (в драматургії – часу, місця, дії). В українському варіанті класицизм поєднувався з бурлеском, сентименталізмом і просвітницьким дидактизмом (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський).
- **Класичний університет** – тип університету з перевагою давніх мов (латини, грецької) та фундаментальних наук в основі навчальних програм. Харківський, Київський і Новоросійський університети були класичними, що відповідало загальноєвропейській традиції XIX ст.
- **«Книга буття українського народу» («Закон Божий»)** – основний програмний документ Братства, написаний Миколою Костомаровим. Був викладений у формі 109 тез, що мали релігійно-публіцистичний характер. У документі обґрунтовувалася необхідність скасування кріпацтва та самодержавства, а також проголошувалося особливе історичне покликання України очолити боротьбу за національне відродження всіх слов'янських народів.
- **«Кобзар»** – збірка поезій Т. Шевченка (1840, 1860), яка стала маніфестом українського романтизму: синтез фольклору, біблійних мотивів, історичної пам'яті й соціального протесту.
- **Костомаров, Микола** – історик, поет, один із засновників кирило-мефодіївців. Обґрунтував теорію «двох руських народностей» (південної та північної) та розвивав романтичну концепцію народної історії.
- **Кременецький ліцей** – елітний навчальний заклад (1805–1831) на Волині, який часто називають «Волинськими Афінами». Після польського повстання 1830–1831 рр. ліцей було закрито, а його майно, бібліотеку та частину викладачів передано новозаснованому Київському університету св. Володимира.
- **Критичний реалізм** – різновид реалізму, що свідомо викриває соціальні вади, експлуатацію, правову нерівність, несправедливість. В українській літературі найяскравіше втілений у творчості Т. Шевченка (цикли «Буває, в неволі інколи згадаю», «Кавказ», поеми

«Сон», «І мертвим, і живим...»), а також у прозі І. Нечуя-Левицького («Кайдашева сім'я»), Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), І. Карпенка-Карого («Хазяїн», «Мартин Боруля»).

- **Куліш, Пантелеймон** – письменник, перекладач, автор першого українського історичного роману «Чорна рада» (1846–1857), творець «кулішівки» (правопису), активний популяризатор романтичного народництва.
- **Лисенко, Микола** – композитор, який утілював романтичний принцип національного в музиці: опери («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка»), обробки народних пісень, хорові твори.
- **Максимович, Михайло** – перший ректор Київського університету, етнограф, історик, видавець «Малоросійських пісень» (1827) – збірки, що стала еталоном романтичного фольклоризму.
- **Національна ідея** – у романтиків це обґрунтування права народу на власну державність, мову, культуру. Український романтизм перетворив її на програму боротьби проти імперської асиміляції.
- **Новоросійський університет** – третій університет на території Наддніпрянщини, заснований 1865 р. в Одесі на базі Рішельєвського ліцею. Мав три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний. Відіграв важливу роль у розвитку південноукраїнських земель, вирізнявся відносно ліберальним духом.
- **Обмеження для студентів** – система станових, національних та релігійних обмежень при вступі до університету. У XIX ст. в російських університетах діяла квота для вихідців з «податних станів» (селяни, міщани), обмежувався прийом євреїв (процентна норма), після польського повстання 1863 р. – поляків. Жінкам вступ до університетів було заборонено (хоча вони відвідували лекції як вільнослухачки до 1863 р., а потім знову дозволено з 1870-х рр. на Вищих жіночих курсах).
- **Ода** – високий жанр класицизму, урочистий вірш на честь монарха, полководця, державної події. В українській літературі зразки оди створили вихованці Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму (Г. Сковорода – з елементами класицизму, хоча він більше філософ). У чистому вигляді ода не набула популярності через брак сильної придворної традиції.
- **Панславізм** – ідея культурної й політичної єдності всіх слов'ян, популярна серед романтиків. Українські кирило-мефодіївці пропагували слов'янську федерацію з рівноправними націями, включаючи Україну.
- **Побутописання** – специфічна риса українського реалізму XIX ст. – докладне, майже етнографічне відтворення повсякденного життя селян, козаків, міщан: господарювання, одяг, харчування, родинні стосунки, обряди. Яскраві зразки – повісті Г. Квітки-Основ'яненка, роман І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», оповідання Марка Вовчка.
- **Реалізм** – художній напрям (в Україні – від 1830–1840-х років до кінця століття), який прагне правдивого, типового зображення життя у формах самого життя, без ідеалізації, але з глибоким психологізмом і аналізом суспільних відносин. В українській культурі найвищі досягнення реалізму пов'язані з поезією і прозою Т. Шевченка, соціально-психологічними романами Панаса Мирного, драматургією І. Карпенка-Карого та М. Кропивницького, живописом К. Трутовського, М. Пимоненка, С. Васильківського.
- **Романтизм XIX ст.** – перехідне явище між класицизмом і реалізмом в українській культурі 1830–1850-х років. Характеризується інтересом до історії, фольклору, сильної особистості, емоційністю. Відіграв значну роль у становленні реалізму (ранній Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, збірка «Русалка Дністровая», балади

Л. Боровиковського). В архітектурі проявився в неоготичних та псевдо-давньоруських елементах.

- **Сатира** – різновид комічного, що безкомпромісно викриває суспільні або людські вади. В українському класицизмі та реалізмі сатира була потужною зброєю – від бурлескного висміювання чиновників в «Енеїді» Котляревського до нищівних політичних інвектив у поезії Шевченка («І мертвим, і живим...», «Кавказ») та комедіях Карпенка-Карого («Мартин Боруля»).
- **«Стара Громада»** – історична назва київської громади 1860–1870-х років (В. Антонович, М. Лисенко, П. Житецький, М. Старицький). Символ поміркованого культурництва та академічної роботи (етнографія, історія).
- **«Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія»** – документ, який визначав програмні цілі та організаційні засади діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Він детально описував бачення майбутнього устрою, зокрема об'єднання слов'янських народів у федерацію.
- **Театр корифеїв** – національний український професійний театр (1860–1880-ті роки), заснований М. Кропивницьким, І. Карпенком-Карим, М. Садовським, П. Саксаганським. Спираючись на принципи реалізму, корифеї створили репертуар із соціально-побутових комедій, драм і мелодрам, відкидаючи класицистичну умовність і вимагаючи психологічної правди акторської гри.
- **Університет св. Володимира** – офіційна назва Київського університету в період з 1834 по 1917 рр. Відкриття було приурочене до річниці Хрещення Русі, що мало підкреслити його загальноімперське, а не регіональне значення. Університет став центром українського національного відродження.
- **Фольклоризм** – використання мотивів, образів, жанрів і стилістики усної народної творчості у професійному мистецтві. В українському реалізмі фольклоризм став засобом національного самовираження, особливо в прозі Марка Вовчка («Народні оповідання»), поезії Т. Шевченка (балади, думи), драматургії М. Кропивницького (інтермедії, пісні). Від класицизму відрізняється не стилізацією, а органічним засвоєнням народного світогляду.
- **Харківська громада** – один із найстаріших осередків (з 1860-х). Відома своєю видавничою справою (перевидання "Кобзаря", альманахи), пізніше – участю в створенні українських політичних партій (РУП, УСДРП).
- **Харківський університет** – перший класичний університет на території Наддніпрянщини, заснований 1805 р. за ініціативою В. Н. Каразіна. Мав 4 факультети (до 1850 р. також медичний, згодом відновлений). Відіграв ключову роль у підготовці наукових кадрів для Слобожанщини. У ХІХ ст. був одним з найавторитетніших наукових центрів (школи математиків, істориків, філологів).
- **Читання для народу** – спеціально написані популярні брошури (історичні, природничі, господарські) українською мовою, які громади поширювали серед селян. Обходили заборону на підручники.

Лекція 13. Особливості розвитку української культури на землях Австрійської та Австро-Угорської імперії.

Питання:

1. Передумови українського національного відродження на землях Австрійської імперії.
2. Українські «будителі». Гурток галицьких греко-католицьких священників та його діяльність.
3. «Руська трійця».

4. «Весна народів» та її вплив на активізацію процесу національного відродження.
5. Суспільно-політичні течії в Західній Україні в II половині XIX – на початку XX ст.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **«Академічне братство»** – студентське товариство при Львівському університеті (засноване в 1856 р.). Виступало за розвиток української мови та культури, підтримувало народовський напрям. Видавало часопис «Друг» (1874–1877), де друкувався молодий І. Франко.
- **«Бесіда»** – літературно-мистецьке товариство у Львові (засноване в 1864 р.). Організувало вечорниці, аматорські вистави, збирало фольклор. У 1880-х роках ініціювало створення професійного українського театру.
- **«Будителі»** – діячі національного відродження в Західній Україні (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич та ін.), які пробуджували національну свідомість русинів (українців) через освіту, книгодрукування та літературу.
- **Вахнянин Анатоль (1841–1908)** – композитор, хоровий диригент, педагог. Співзасновник першого українського професійного театру в Галичині (1864). Автор музики до драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка.
- **«Вечорниці»** – літературний альманах, виданий у Львові 1862 року. Містив твори галицьких письменників (О. Федьковича, К. Устияновича), орієнтувався на народну мову та фольклор.
- **«Галицько-руська матиця»** – культурно-освітнє товариство (засновано в 1848 р. у Львові). Видавало підручники, календарі, науково-популярну літературу українською мовою, сприяло відкриттю шкіл.
- **Головна руська рада** – перша українська політична організація в Австрійській імперії (утворена 1848 р. у Львові). Проголосила єдність галицьких русинів з наддніпрянськими українцями, вимагала розвитку освіти рідною мовою.
- **«Друг»** – студентський літературно-науковий часопис (виходив у Львові 1874–1877). Навколо нього гуртувалися І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький. Започаткував критичний реалізм у галицькій літературі.
- **«Єдність літературна»** – концепція, обґрунтована М. Драгомановим та І. Франком у 1870–1880-х роках. Проголошувала спільність української літератури Наддніпрянщини й Галичини, незважаючи на політичні кордони.
- **Західноукраїнські громади** – аналоги наддніпрянських громад у Галичині, Буковині, Закарпатті, які діяли легально в умовах Австро-Угорщини. Зосередилися на просвіті, кооперації та підготовці до виборів до місцевих парламентів.
- **«Зоря»** – найвпливовіший український літературний і науковий журнал Галичини (1880–1897). Редагований В. Лукичем та Н. Вахнянином; друкував твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, переклади світової класики.
- **Історична наукова школа у Львові** – науковий напрям, заснований М. Грушевським (з 1894). Стверджував безперервність українського державотворення від Київської Русі до козаччини, видавав «Записки Наукового товариства імені Шевченка».
- **«Кобзар» Тараса Шевченка** – головна книга українського національного відродження. У Західній Україні вперше видана 1867 року (Львів, за сприяння М. Драгоманова). Справила величезний вплив на галицьких письменників.

- **Кобилянська Ольга (1863–1942)** – письменниця, представниця модернізму в українській літературі. Мешкаючи на Буковині, створила психологічні новели («Людина», «Царівна») та повісті («Земля»), порушуючи питання жіночої емансипації.
- **«Літературно-науковий вісник»** – провідний український часопис кінця XIX – початку XX ст. (виходив у Львові з 1898). Заснований М. Грушевським, І. Франком, В. Гнатюком; друкував твори Лесі Українки, М. Коцюбинського, наукові розвідки.
- **Львівський університет** – найстаріший безперервно діючий університет на території сучасної України (заснований 1661 р., реорганізований у 1784 р. австрійською владою). У XIX ст. функціонував у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Мав німецьку (до 1871 р.), а потім польську мову викладання; українці домагалися створення окремих кафедр і права навчання рідною мовою.
- **Матиці** – культурно-освітні товариства («Галицько-руська матиця», «Руська матиця» на Буковині), що видавали дешеву літературу, підручники, підтримували шкільництво.
- **Модернізм (у літературі)** – утверджувався в Галичині та на Буковині в 1890-х роках (О. Кобилянська, В. Стефаник, Леся Українка). Відхід від народницького дидактизму, увага до психології, символізму, естетики.
- **Народовці** – українська течія в Галичині (1860–1890-ті), що орієнтувалася на народну мову, єдність з Наддніпрянщиною, світський характер культури. Лідери: І. Франко, М. Павлик, В. Навроцький. Протистояли москвофілам.
- **Наукове товариство імені Шевченка (НТШ)** – засноване 1873 у Львові як літературне, а з 1892 реорганізоване в наукове. Фактично виконувало роль української академії наук. Видавало «Записки НТШ» (понад 100 томів до кінця XIX ст.). Голова – М. Грушевський (з 1897).
- **«Просвіта»** – культурно-освітнє товариство, засноване у Львові 1868 року за зразком громад. Сприяло відродженню через мережу читалень, театральних гуртків, лекцій, видавництва популярних брошур. До кінця XIX ст. діяло понад 300 філій у Галичині. Після 1905 року виникли «Просвіти» в Наддніпрянській Україні.
- **«Русалка Дністрова»** – альманах (1837), виданий «Руською трійцею» в Будапешті. Збірка народних пісень, балад, віршів розмовною галицькою говіркою. Заборонена цензурою, але стала маніфестом національного відродження.
- **«Руська бесіда»** – перший український професійний театр у Галичині (діяв у Львові з 1864 до 1924). Очолюваний А. Вахнянином, О. Бачинським. Ставив п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка.
- **«Руська трійця»** – галицьке літературне товариство (1830-ті рр., М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), яке на романтичних засадах пропагувало народну мову, збирало фольклор і будило національну свідомість у Галичині.
- **Старорусини (москвофіли)** – консервативна течія в Галичині (1840–1890-ті рр.). Вважали себе частиною «єдиної руської народності», орієнтувалися на російську мову та православ'я. Мали вплив у греко-католицькій церкві та гімназіях.
- **Стефаник Василь (1871–1936)** – письменник-експресіоніст, майстер короткої новели («Камінний хрест», «Новина»). Творив у Галичині, змальовував трагедію селянства, еміграцію, психологічну самотність.
- **Течії політико-культурні** – у Західній Україні XIX ст. боролися три напрями: *русифільський* (москвофіли, старорусини), *народовський* (українофільський) та *радикальний* (соціалістичний, І. Франко, М. Павлик).

- **Українська академічна гімназія у Львові** – перша українська державна гімназія (відкрита 1784 р., але українською мовою викладання стала після реформи 1849 р.). Осередок національної інтелігенції, її закінчили І. Франко, В. Стефаник, М. Грушевський.
- **Федькович Юрій (1834–1888)** – письменник, поет, перекладач, один із зачинателів нової української літератури на Буковині. Автор збірок «Поезії» (1862), віршованих балад («Довбуш», «Лук’ян Кобилиця»), перший перекладач Шевченка в Західній Україні.
- **Франко Іван (1856–1916)** – письменник, поет, літературознавець, перекладач, публіцист, етнограф. Співзасновник НТШ, редактор «Літературно-наукового вісника». Автор понад 3000 праць, зокрема «Мойсея», «Борислава сміється», «Українсько-руської літератури».
- **Церква греко-католицька** – головний інституційний оплот української культури в Галичині. Єпископи (Г. Яхимович, С. Сембратович) підтримували просвітництво, школи, видавничу справу. Водночас до 1860-х років чинила опір переходу на народну мову в літературі.
- **Чернівецький університет** – заснований 1875 р. у столиці Буковини (тоді Австро-Угорська імперія) як німецькомовний університет імені Франца Йозефа. Мав три факультети: правничий, філософський, теологічний (православний). Після Першої світової війни перейшов до Румунії, а згодом – до СРСР. Важливий центр освіти для українців Буковини, де вони могли навчатися німецькою та частково румунською мовами.
- **Шашкевич Маркіян (1811–1843)** – священник, поет, очільник «Руської трійці». Автор збірки «Русалка Дністрова» (1837), віршів «Побратайтеся, брати!», «Весна». Закликав до єдності всіх українців, співав псевдонімом «Руслан».
- **«Язичіє»** – штучна книжна мова, поширена в Галичині до романтизму (суміш церковнослов’янської, польської, російської та народної). Романтики «Руської трійці» та ін. рішуче замінили її живою народною мовою.

Змістовий модуль 3. Новітня історія України

Тема 7. Повсякденне життя та розвиток культури України в першій половині ХХ ст.
Перша світова війна. Українська революція. Українська Центральна Рада. Михайло Грушевський. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Українська Академія наук. УСРР. «Воєнний комунізм». НЕП. «Культурна революція». Лікнеп. ВАПЛІТЕ. УАПЦ. Голодомор. «Соціалістичний реалізм». «Розстріляне відродження». Друга світова війна. Післявоєнна відбудова. Ждановщина.

Лекція 14. Повсякденне життя та розвиток культури України в першій половині ХХ ст.

Питання:

1. Характерні особливості розвитку української культури доби I світової війни та Української революції початку ХХ століття.
2. Розвиток культури України і міжвоєнний період.
3. Українська культура періоду II світової війни та післявоєнної відбудови.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **«Антикосмополітизм»** – ідеологічна кампанія кінця 1940-х – початку 1950-х років, спрямована проти діячів культури, яких звинувачували в «низькопоклонстві перед Заходом», «безрідності» та ігноруванні радянського патріотизму. Супроводжувалася звільненнями, арештами та заборонами творів.
- **Автокефалія української церкви як чинник культури** – утворення Української автокефальної православної церкви (1921 р.) мало не лише релігійне, але й глибоке культурне значення: богослужіння українською мовою, розвиток іконопису в національному стилі, церковне музикування (Д. Котко, К. Стеценко), видавнича діяльність. Переслідувалась радянською владою, остаточно розгромлена до кінця 1930-х, що завдало удару по українській сакральній культурі.
- **«Березіль» (1922–1936)** – театр (спочатку в Києві, згодом у Харкові) під керівництвом Леся Курбаса. Експериментальна сцена, яка поєднувала драму, пантоміму, цирк, кіно, ритмопластику, конструктивістську сценографію (В. Меллер, А. Петрицький). Запровадила метод «перетворення актора» (біомеханіка за Мейєрхольдом, збагачена національними архетипами). Репресований як «контрреволюційний».
- **«Бойчукізм»** – художній напрям 1910–1930-х рр., заснований Михайлом Бойчуком. Синтезував традиції українського середньовічного монументального живопису, візантійської ікони та європейського постімпресіонізму. Відзначався площинністю, узагальненими контурами, епічною статикою. Хоча мав успіх на міжнародних виставках, був оголошений «націоналістичним і формалістичним», а сам М. Бойчук та його учні розстріляні 1937 року.
- **«Боротьба з формалізмом»** – ідеологічна кампанія (1946–1953 рр.) проти художніх експериментів, абстракціонізму, авангарду та «складних форм» у музиці, живописі та архітектурі. Натомість насаджувався соцреалізм.
- **ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури, 1925–1928)** – потужна літературна організація, заснована М. Хвильовим, М. Кулішем, О. Довженком та ін. Декларувала гасло *«Геть від Москви!»* в культурному сенсі, обстоювала художню якість, модернізм та право на національну форму соціалістичного мистецтва. Розгромлена в кінці 1920-х за «націоналістичний ухил».
- **Відбудова культурної інфраструктури (1945–1953)** – комплекс заходів із відновлення зруйнованих театрів, бібліотек, музеїв, кінотеатрів і пам'яток архітектури. Здійснювалася методом «народної будови» та з використанням трофейних матеріалів. У західних областях супроводжувалася ліквідацією греко-католицьких осередків культури.
- **ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління, 1922–1930)** – централізована державна інституція з виробництва та прокату кінофільмів в УСРР. За період її діяльності відбулося становлення українського кіномистецтва: фільми О. Довженка («Звенигора», «Арсенал», «Земля»), І. Кавалерідзе, М. Слущкого. ВУФКУ виховало першу генерацію національних режисерів, операторів і акторів; ліквідоване під час переходу до централізованого всесоюзного кіновиробництва.
- **«Ждановщина»** – політичний курс А. Жданова (1946–1948), що посилив ідеологічний контроль над літературою, музикою, театром і кінематографом. В Україні реалізовувався через постанови ЦК КП(б)У про «серйозні недоліки» в роботі Спілки письменників та Академії наук.
- **«Космополітизм»** – звинувачення, яке ставилося в провину діячам культури за «аполітичність», «замилування західною культурою» або «зневагу до російської класики». Наслідком стали чистки в літературі (зокрема, проти М. Рильського, Ю. Смолича, В. Сосюри тощо).

- **«Культурна революція» в СРСР** – це ідеологічна кампанія радянської влади, спрямована на корінну перебудову духовного життя суспільства, ліквідацію неписьменності, насадження марксистсько-ленінської ідеології та створення нової «соціалістичної інтелігенції». Цей процес став невіддільною складовою радянської модернізації разом із індустріалізацією та колективізацією. Він тривав з кінця 1918–1920-х років до середини 1930-х років.
- **«Літературна дискусія 1946 року»** – публічна критика творів О. Довженка («Зачарована Десна»), Ю. Яновського («Миротворець») та ін. за «український націоналізм», «філософію страждання» та відхід від принципу «партійності». Завершилася виключенням окремих авторів із Спілки письменників України.
- **«Мистецтво для мільйонів»** – гасло 1920-х – 1930-х рр., що відображало більшовицьку культурну політику: ліквідація неписьменності, створення робітничих і селянських театрів, клубів, пересувних бібліотек, агітпотягів і агітпароплавів («Червона Україна», «Селянський») з пропагандистсько-освітньою метою. Сприяло масовій грамотності, але водночас нівелювало елітарні форми культури.
- **Неокласики (1920–1930-ті рр.)** – угруповання українських поетів (М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара, О. Бургардт, Ю. Клен), які орієнтувалися на античну та західноєвропейську класичну традицію, високий стиль, досконалу форму, інтелектуалізм. Протистояли вульгарному соціологізмові та «пролетарській» поезії. Майже всі загинули в роки «розстріляного відродження».
- **«Плуг» (1922–1932)** – літературна організація селянських письменників України (спочатку як філія спілки «Селянський письменник»). Виступала за народність, реалізм та доступність мистецтва для села. Незважаючи на прокомуністичну орієнтацію, багато її членів (С. Васильченко, О. Копиленко, П. Панч) стали жертвами репресій. Протистояння з «ВАПЛІТЕ» унаочнило полеміку між «пролетарським» та «національно-зорієнтованим» крилами в літературі.
- **«Розстріляне відродження»** – метафорична назва періоду (1920-ті – початок 1930-х рр.), що позначає генерацію українських митців, письменників, науковців, театральних діячів (М. Хвильовий, М. Зеров, В. Підмогильний, І. Дніпровський, М. Куліш, Г. Косинка та ін.), які були репресовані, заслані або фізично знищені тоталітарною системою. Визначальна риса їхньої творчості – синтез модернізму, національної традиції та європейських авангардних впливів.
- **Романтика героїки** – термін, що в українському мистецтвознавстві позначає пафосно-епічне відображення революційних подій, громадянської війни, праці тощо. Характерна для творів О. Довженка, творчості скульптора І. Кавалерідзе, монументальних полотен 1930-х років (Ф. Кричевський, М. Погребняк). Поєднувала елементи романтизму, батального жанру та соцреалістичних настанов.
- **«Соціалістичний реалізм» («соцреалізм»)** – офіційний художній метод, обов'язковий для всіх видів мистецтва в СРСР (починаючи з 1932–1934 рр.). Головні засади: партійність, народність, типізація героя – будівника комунізму, зображення дійсності «в її революційному розвитку». В українській культурі призвів до витіснення авангарду, встановлення канонічних сюжетів (колективізація, індустріалізація, культ вождів) та масових репресій проти митців, які не вписувалися в доктрину.
- **Спілка письменників України (СПУ)** – інструмент партійного контролю над літературою. У 1945–1953 рр. керувалася письменниками, лояльними до влади (О. Корнійчук, М. Бажан). Проводила чистки, затверджувала тематичні плани видавництва та ініціювала критику «ідейно чужих» творів.
- **Українізація (1920–1930-ті рр.)** – політика коренізації, що проводилася радянською владою в УСРР, яка передбачала впровадження української мови в державне діловодство,

освіту, пресу, науку та культуру. Мала подвійний характер: сприяла підйому національної культури (т. зв. «червоний ренесанс»), але після 1932–1933 рр. різко згорнулася, поступившись місцем русифікації та ідеологічному тиску.

- **Українська діаспора як культурний феномен** – літературно-мистецька діяльність емігрантів другої хвилі (1944–1947) у Німеччині, Канаді, США. У 1945–1953 роках там виходили часописи («Українські вісті», «Сучасність»), друкувалися твори, заборонені в УРСР (У. Самчук, Д. Гуменна, Є. Маланюк). Радянська влада вела проти них пропагандистську кампанію.

- **Українська революція (1917–1921)** – комплекс національно-визвольних, соціальних та культурних процесів, спрямованих на здобуття Україною незалежності та демократичних перетворень. У культурному вимірі революція стимулювала стрімке відродження україномовної освіти, книгодрукування, театру, архітектури (зокрема «українського стилю» в будівництві державних установ), а також заклала основи академічної науки (заснування Української Академії Наук у 1918 р.).

- **Український конструктивізм** – архітектурний та дизайнерський напрям 1920-х – початку 1930-х рр., що спирався на функціональність, прості геометричні форми, залізобетонні конструкції, скло, раціональне планування. Яскраві приклади – будівлі Держпрому в Харкові (архітектори. С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кравець), Інституту фізкультури, фабрики-кухні, робітничі клуби. Після 1932 року змінився «сталінським класицизмом».

- **«Український таємний університет» у Львові** – нелегальний вищий навчальний заклад, що діяв з 1921 по 1925 рік. Створений українським студентством та науковцями як відповідь на полонізацію та заборону доступу українців до навчання в офіційних закладах тогочасної польської влади.

- **«Філософський пароплав» (аналогія)** – умовна назва для хвилі репресій проти української інтелігенції західних областей у 1945–1947 роках, коли викладачів, письменників, священників депортували до Сибіру. Термін виник за аналогією до подій 1922 року, але вживається істориками для цього періоду.

- **Харків як культурна столиця (1920–1934)** – період, коли Харків був столицею УСРР і центром найінтенсивніших культурних експериментів: тут розташовувалися ВУФКУ, театр «Березиль», ВАПЛІТЕ, виходили провідні журнали («Червоний шлях», «Життя й революція»), працювали архітектори-конструктивісти. Після перенесення столиці до Києва (1934 р.) культурне життя зазнало централізації та посилення ідеологічного контролю.

- **Цензура (Головліт УРСР)** – система попереднього контролю всіх друкованих творів, сценаріїв, вистав, концертних програм. У 1945–1953 рр. посилилася: заборонялися «націоналістичні ухили», «релігійні мотиви», «ідеалізація минулого України», а також позитивні згадки про діячів українського відродження 1917–1921 років.

Тема 8. Розвиток української культури в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

«Відлига». Десталінізація. Лібералізація. Реабілітація. Шістдесятники. Дисиденти. «Самвидав». «Тамвидав». УРСР. УГГ. Русифікація. Українське поетичне кіно. Перебудова. Гласність. Народний Рух України. Акт проголошення незалежності України.

Лекція 15. Розвиток української культури в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Питання:

1. Доба «Відлиги» та її вплив на розвиток української культури. Шістдесятники. Зародження дисидентського руху.

2. Характерні особливості розвитку української культури періоду кризи радянської системи.
3. Розвиток української культури періоду незалежності.

Словник ключових термінів та понять до теми лекції:

- **Андеграунд (український культурний)** – сукупність неофіційних мистецьких практик, що розвивалися поза контролем радянської ідеології в період відлиги. Характеризувався пошуками нових форм, зверненням до національної тематики та екзистенційних проблем. Представники: живописці О. Заливаха, В. Зарецький, поети В. Стус, І. Світличний.
- **Арешти шістдесятників (1965, 1972)** – кампанії політичних репресій проти діячів української культури доби відлиги, що започаткували перехід до періоду застою. 1965 року заарештовано В. Мороза, М. Плахотнюка, 1972 – В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка. Сприяли занепад лібералізації та посилення цензури.
- **«Бабин Яр»** – поема Є. Євтушенка (1961), яка порушила табу на тему Голокосту та масових розстрілів у Києві, стала каталізатором національної пам'яті в українській культурі доби відлиги. Вплинула на формування теми трагічних сторінок історії в літературі та кіно.
- **Відлига (хрущовська)** – період часткової лібералізації суспільно-політичного та культурного життя в СРСР (1953–1964 рр.), що позначився на українській культурі реабілітацією репресованих діячів, послабленням цензури, появою нових мистецьких течій (шістдесятництво, поетичне кіно, авангард у музиці).
- **Воєнна література (2014–2025)** – жанрово-тематичний масив, який включає такі жанри як: поезія, проза, свідчення, графічні романи про війну з Росією. Поділяється на «фронтову» (написана військовими) та «тилову» (осмислення вимушеного переселення, волонтерства). Відзначається документом, фактом і нерідко відмовою від естетизму заради свідчення (С. Жадан, А. Любка, В. Кідрук, «Позивний для Єви»).
- **Гончар Олесь (1918–1995)** – український письменник, один із найавторитетніших представників літератури доби відлиги. Роман «Собор» (1968) став маніфестом національного відродження, за що зазнав жорстокої ідеологічної критики та вилучення з бібліотек.
- **Драч Іван (1936–2018)** – український поет-шістдесятник, сценарист, громадський діяч. Дебютував 1961 року збіркою «Соняшник», що поєднала авангардну форму, філософську глибину та національну тематику. Один із лідерів Клубу творчої молоді.
- **Експериментальний український театр доби незалежності** – відмова від психологічного реалізму на користь документального театру, перформансу, залучення глядача (театр «Дах», «Золоті ворота», режисер Андрій Жолдак). Важливий інструмент осмислення соціальних змін.
- **Естетика періоду «Відлиги»** – система нових художніх принципів, що сформувалася в українській культурі наприкінці 1950-х – 1960-х років: подолання «лакування (прикрашання) дійсності», звернення до «людського документа», умовності, символізму, національної історії, психологізму.
- **Заборонена література** – твори українських письменників доби відлиги, які не допускалися до друку або вилучалися з обігу цензурою (Головліт УРСР) через політичну чи ідеологічну неблагонадійність. Найвідоміші випадки: роман «Собор» О. Гончара, поезії В. Стуса, «Лебедина згряя» В. Земляка.
- **Іллєнко Юрій (1936–2010)** – український кінорежисер та оператор, новатор поетичного кінематографа доби відлиги. Як оператор фільму «Тіні забутих предків» (1965)

створив візуальний стиль, що поєднав імпресіонізм, фольклорну символіку та кольорову насиченість.

- **Клуб творчої молоді «Сучасник» (КТМ)** – культурно-мистецьке об'єднання, що діяло в Києві (1959–1964) та інших містах України в період відлиги. Виконував роль дискусійного майданчику для літераторів, художників, музикантів, кінематографістів. Був закритий за ідеологічними звинуваченнями 1964 року; діячі КТМ згодом сформували ядро українського дисидентського руху.

- **Костенко Ліна (нар. 1930)** – українська поетеса, одна з найяскравіших представниць шістдесятництва. У період відлиги опублікувала збірки «Мандрівки серця» (1961) та «Зоряний інтеграл» (1962), що відзначилися інтелектуалізмом, ліризмом та новаторською образністю.

- **Лібералізація культури** – сукупність заходів та тенденцій у період відлиги, спрямованих на пом'якшення ідеологічного тиску на мистецтво. В Україні виявилась у дозволі на публікацію раніше заборонених творів (М. Хвильовий, В. Еллан-Блакитний), створенні нових театральних студій, виході на екрани фільмів, що порушували соцреалістичні канони.

- **Модернізм архітектурний** – стильовий напрям в українській архітектурі доби відлиги, що прийшов на зміну сталінському ампіру. Характеризувався функціоналізмом, простотою форм, використанням залізобетону та скла, відмовою від декору. Приклади: житлові масиви (хрущовки), Палац піонерів у Києві (1965).

- **Нематеріальна культурна спадщина (НКС)** – це живі традиції, звичаї, обряди, усні та виконавські мистецтва, знання й навички, що передаються з покоління в покоління. На відміну від пам'яток архітектури чи музеїв, це «жива спадщина», яка формує ідентичність народу та постійно відтворюється громадами.

- **Неофіційне мистецтво доби «Відлиги»** – сукупність художніх практик в УРСР доби відлиги, які існували поза системою Спілки художників та офіційних виставок. До нього належали твори живопису, графіки, скульптури, що не відповідали нормам соцреалізму (абстракціонізм, експресіонізм, сюрреалізм). Найактивніші осередки: Київ, Львів, Одеса.

- **«Нова хвиля»** – українська літературна спільнота, що об'єднує покоління поетів кінця 1980-х–1990-х, що оновило мову, тематику (О. Забужко, І. Римарук, В. Герасим'юк, В. Цибулько). Характерний інтерес до інтимного, метафоричного, національно-екзистенційного.

- **Образотворче мистецтво доби «Відлиги»** – період в українському живописі, графіці, скульптурі (кін. 1950-х – 1960-ті), позначений пошуками нової виразності поза межами соцреалізму. Виокремлюються «суворий стиль» (Т. Яблонська, В. Зарецький), карпатська школа (Ф. Манайло, А. Коцка), неофіціалісти (О. Заливаха, К. Звіринський).

- **Параджанов Сергій (1924–1990)** – кінорежисер вірменського походження, який створив найвідоміший український фільм доби відлиги «Тіні забутих предків» (1965). Поєднавши карпатський фольклор, імпресіоністичну операторську роботу та авангардний монтаж, він зруйнував канони соцреалістичного кіна. Подальша творчість перервана арештом 1973 року.

- **Поети-шістдесятники** – умовна назва покоління українських поетів, чия творча зрілість припала на період відлиги (1960-ті роки). До них належать І. Драч, Л. Костенко, В. Симоненко, В. Стус, М. Вінграновський, Б. Олійник, І. Світличний та ін. Характерні риси: модернізація поетичної мови, звернення до національної історії, екзистенційна лірика, громадянська позиція.

- **Постмодернізм в українській культурі** – стиль, поширений в сучасній культурі (в літературі, мистецтві, театрі) в період кінця ХХ – початку ХХІ ст. Ознаки постмодернізму: цитування класики, гра з читачем/глядачем, іронія над радянськими символами, змішування високого й низького (Юрій Андрухович, проєкт «Deresche Mode», «Нова дегенерація» тощо).
- **Реабілітація діячів «розстріляного відродження»** – процес посмертного відновлення прав репресованих українських митців 1920–1930-х років, що розпочався в період відлиги. У другій половині 1950-х – на початку 1960-х реабілітовано М. Хвильового, В. Еллан-Блакитного, М. Куліша, Г. Косинку та ін. Їхні твори частково повернуто в літературний обіг.
- **Самвидав** – спосіб нелегального поширення текстів, заборонених офіційною цензурою, в умовах радянської системи. В українській культурі доби відлиги набув поширення з середини 1960-х років: передруковувалися вірші В. Стуса, І. Світличного, статті В. Чорновола («Справа шістдесятників»), альманахи («Вітрила», «Скриня»). Самвидав став формою опозиційної культури та дисидентської комунікації.
- **Симоненко Василь (1935–1963)** – український поет-шістдесятник, автор збірок «Тиша і грім» (1962), «Земне тяжіння» (1964, посмертно). Його творчість поєднала ліричну щирість, сатиричне викриття конформізму та заклик до національної гідності. Вірш «Лебеді материнства» став символом покоління.
- **«Собор»** – роман Олеся Гончара (1968), визначний твір української літератури доби відлиги, який став маніфестом національного відродження. У центрі – козацький собор як символ історичної пам'яті та духовності. Роман зазнав жорстокої ідеологічної критики («клевета на радянську дійсність»), вилучався з бібліотек, але поширювався в самвидаві.
- **Соцреалізм (криза в добу відлиги)** – занепад нормативної естетики соціалістичного реалізму в українській культурі 1950–1960-х років, спричинений послабленням ідеологічного тиску. З'являються твори, що порушують канони («лакування дійсності»): у літературі – «Собор» О. Гончара, у кіно – «Тіні забутих предків», у живописі – «Літо» Т. Яблонської.
- **Стус Василь (1938–1985)** – український поет, перекладач, літературознавець, одна з ключових постатей шістдесятництва та дисидентського руху. У період відлиги (1960-ті) сформувався як митець (збірки «Круговерть», «Зимові дерева» – не опубліковані). Брав участь у правозахисному русі, заарештований 1972 року. Поетика Стуса поєднує екзистенціалізм, біблійну символіку та національну тему.
- **«Тіні забутих предків»** – художній фільм (1965, режисер С. Параджанов, оператор Ю. Ілленко), який став маніфестом українського поетичного кінематографа доби відлиги. Екранізація повісті М. Коцюбинського поєднала карпатський фольклор, імпресіоністичну операторську роботу, новаторський монтаж та національний колорит. Фільм отримав міжнародне визнання, але в СРСР критикувався за «формалізм».
- **Українська національна ідентичність** – це усвідомлення людиною своєї приналежності до українського народу. Базується на спільній історичній пам'яті, цінностях, мові, культурі, традиціях, а також прив'язаності до рідної землі незалежно від поточного місця проживання.
- **Український наївний живопис («наївне мистецтво»)** – унікальний напрям візуальної творчості, створений художниками-самоуками без професійної академічної освіти. Він базується на народних традиціях, яскравих кольорах та щирому, безпосередньому сприйнятті світу, часто поєднуючи реалізм із глибоким символізмом та міфологією (Марія Приймаченко, Катерина Білокур, Григорій Ксьонз, Павло Лелюх тощо).

- **Українське шістдесятництво** – суспільно-культурний рух в УРСР кінця 1950-х – 1960-х років, що об'єднав молодих митців, інтелектуалів і правозахисників навколо ідеї національного відродження та демократизації. Програмні засади: подолання русифікації, повернення історичної пам'яті, модернізація культури, етичний максималізм. Придушений владою наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років.
- **Український культурний фонд (УКФ)** – публічна установа, створена 2017 року для підтримки культури та креативних індустрій за принципами співфінансування, експертизи та грантової системи. Приклад переходу від радянського фінансування до європейських моделей.
- **Фестиваль молоді та студентів (VI Всесвітній, Москва 1957)** – масовий міжнародний захід, що мав значний вплив на українську культуру доби відлиги. Українські митці отримали доступ до зразків світового авангарду, джазу, абстрактного мистецтва, що сприяло подоланню культурної ізоляції. Фестиваль стимулював появу неформальних творчих об'єднань.
- **Хвильовий Микола (1893–1933)** – український письменник, публіцист, жертва сталінських репресій, реабілітований у період відлиги (1956). Його гасло «Геть від Москви!» та концепція «азіатського ренесансу» були взяті на озброєння шістдесятниками. Повернення творів Хвильового вплинуло на формування світогляду покоління.
- **Цензура (в добу відлиги)** – система ідеологічного контролю (Головліт УРСР), яка в період відлиги дещо пом'якшила вимоги, але після 1965 року посилила тиск. Забороняла згадки про Голодомор, національно-визвольний рух, критику радянської влади, релігійну тематику. Водночас на короткий час стали можливими публікації окремих раніше заборонених авторів.
- **Чорновіл В'ячеслав (1937–1999)** – український правозахисник, публіцист, у добу відлиги – активний учасник руху шістдесятників, автор збірки документів «Справа шістдесятників» (1968, самвидав), за що засуджений до ув'язнення. Його діяльність засвідчила перехід від культурного до політичного дисидентства.
- **Шістдесятники** – умовна назва покоління української інтелігенції, чия активна творча та громадська діяльність припала на 1960-ті роки. Характерні риси: національна свідомість, антитоталітарні погляди, правозахисна діяльність, модернізація культури. Поділялися на «легальних» (І. Драч, Л. Костенко, О. Гончар) та «нелегальних» (В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл).
- **«Щире мистецтво»** – неформальне об'єднання львівських художників (К. Звіринський, Р. Селиський, Л. Скоба та ін.) у 1960-х роках, що орієнтувалося на західний авангард, абстракціонізм та концептуалізм. Назва походить від гасла «щире мистецтво вільне від соцреалізму». Твори групи поширювалися в середовищі андеграунду.
- **Ювілей Тараса Шевченка (1961)** – 150-річчя від дня народження поета, яке відзначалося на державному рівні та стимулювало національне культурне піднесення. Супроводжувалося публікацією раніше заборонених творів, виданням повного «Кобзаря», відкриттям пам'ятників, що сприяло легітимізації національної теми в культурі відлиги.
- **Яблонська Тетяна (1917–2005)** – українська художниця, чия творчість зазнала еволюції від соцреалізму (картина «Хліб», 1949) до оновленого стилю доби відлиги («Літо», 1967). У 1960-х роках Яблонська звернулася до імпресіонізму, узагальнених форм, фольклорних мотивів, що викликало критику з боку офіційних ідеологів. Її мистецтво демонструє характерні для відлиги пошуки нової виразності.

Список джерел та літератури:

1. Банах В. М., Нагірняк А. Я. Історія музеїв світу : навчальний посібник. Львів : Новий Світ-2000, 2022. 180 с.
2. Божкова Г. Л. Нематеріальна культурна спадщина Миколаївщини як складова збереження національної ідентичності. *Synergy of Science, Education, Economy, and Technology in the Context of Global Transformations of the Modern World* : Conference Proceedings (Stanford, USA, April 4, 2026). Stanford, USA : Golden Quill Publishing, 2026. P. 53–54. DOI: <https://doi.org/10.64076/GQP-04.04.2026.006>
3. Божкова Г. Повоєнні депортації та проблема збереження культурної ідентичності українців. *Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект* : матеріали VIII всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 24 квітня 2026 р.). Миколаїв : МНАУ, 2026. С 104-106.
4. Божкова Г.Л. Нематеріальна культурна спадщина: збереження, популяризація та підвищення ролі в суспільстві (на прикладі Миколаївської області). Миколаїв : МОЦНТ та КОР, 2019. 56 с.
5. Герасимов Т. Ю., Пономаренко А. Б., Сідлецька Т. І. Історія та культура України : навчальний посібник. Ч. І. Вінниця : ВНТУ, 2025. 207 с.
6. Дзюбленко І. М., Побережець Г. С., Петреченко І. Є. Захист культурної спадщини України: міжнародне партнерство та інновації у протидії наслідкам війни. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 8. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15772955>
7. Історія України : конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Харчові технології» спеціальності 181 «Харчові технології» денної форми здобуття вищої освіти / уклад Г. С. Побережець. Миколаїв : МНАУ, 2024. 21 с.
8. Історія України та української культури : навчальний посібник / за ред. В. А. Качкан. Львів : Новий Світ – 2000, 2024. 215 с.
9. Історія України та української культури : навчальний посібник / уклад. О. Б. Величко, О. Д. Розовик. Київ : МЕДПРИНТ, 2023. 192 с.
10. Історія української культури : конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Харчові технології» спеціальності 181 «Харчові технології» денної форми здобуття вищої освіти / Г. С. Побережець. Миколаїв : МНАУ, 2024. 20 с.
11. Колісник-Гуменюк Ю. І. Історія України та української культури. Інтерактивні методи навчання : навчально-методичний посібник. Львів: Простір-М, 2023. 73 с.
12. Комаринська З. М. Історія України : навчальний посібник. Львів : Магнолія 2006, 2025. 451 с.
13. Культурологія : конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Харчові технології» спеціальності 181 «Харчові технології» денної форми здобуття вищої освіти / уклад. Г. С. Побережець. Миколаїв : МНАУ, 2023. 32 с.
14. Лазарович М. Історія та культура України : підручник. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 731 с.
15. Олійник М., Ткачук І. Історія України : навчальний посібник. 3-тє видання, виправлене та доповнене. Львів : Новий Світ – 2000, 2024. 274 с.
16. Скарби України. Культурна спадщина нації / А. Курков, А. Пучков, К. Раффенспергер та ін. Київ : ArtHuss, 2024. 256 с.
17. Українське мистецтво на переломах епох: Образ. Трансформації. Стиль : монографія / Л. Ганзенко, Р. Забашта, О. Ламонова та ін. Київ : Наукова думка, 2021. 395 с.
18. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Фоліо, 2025. 736 с.

Зміст

Вступ	с. 3
Місце дисципліни «Історія української культури у структурі навчальних дисциплін»	с. 5
Структурно-логічна схема вивчення дисципліни	с. 5
Зміст навчальної дисципліни	с. 6
Словник ключових термінів і понять до лекції:	
▪ 1. Вступ. Витоки української культури	с. 11
▪ 2. Первісна культура на території України. Трипільська культура. Культура українських земель періоду раннього залізного віку	с. 14
▪ 3. Стародавня культура східних слов'ян	с. 19
▪ 4. Культура Київської Русі IX- XII століть	с. 24
▪ 5. Культура Галицько-Волинського князівства	с. 26
▪ 6. Українські землі під владою іноземних держав в XIV– першій половині XVII ст.: соціально-економічний, політичний та культурний розвиток ...	с. 30
▪ 7. Українська культура як органічна частина загальноєвропейської культури	с. 35
▪ 8. Історичне підґрунтя, джерела та традиції українського козацтва	с. 36
▪ 9. Культура українського козацтва та її вплив на систему національних цінностей українського народу	с. 39
▪ 10. Культурне та церковне життя в українських землях у другій половині XVII – в першій половині XVIII ст.	с. 42
▪ 11. Передумови та початок українського національно-культурного відродження (кінець XVIII – поч. XIX ст.)	с. 45
▪ 12. Розвиток української культури на Наддніпрянщині (XIX – поч. XX ст.)	с. 47
▪ 13. Особливості розвитку української культури на землях Австрійської та Австро-Угорської імперії	с. 51
▪ 14. Повсякденне життя та розвиток культури України в першій половині XX ст.	с. 54
▪ 15. Розвиток української культури в другій половині XX – на початку XXI ст.	с. 57
Список джерел та літератури	с. 61

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

словник-довідник термінів

Укладач: **Божкова** Ганна Леонідівна

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. ___
Тираж 30 прим. Зам. № ___

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54008, м. Миколаїв, вул. .Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4490 від 20.02.2013р.